

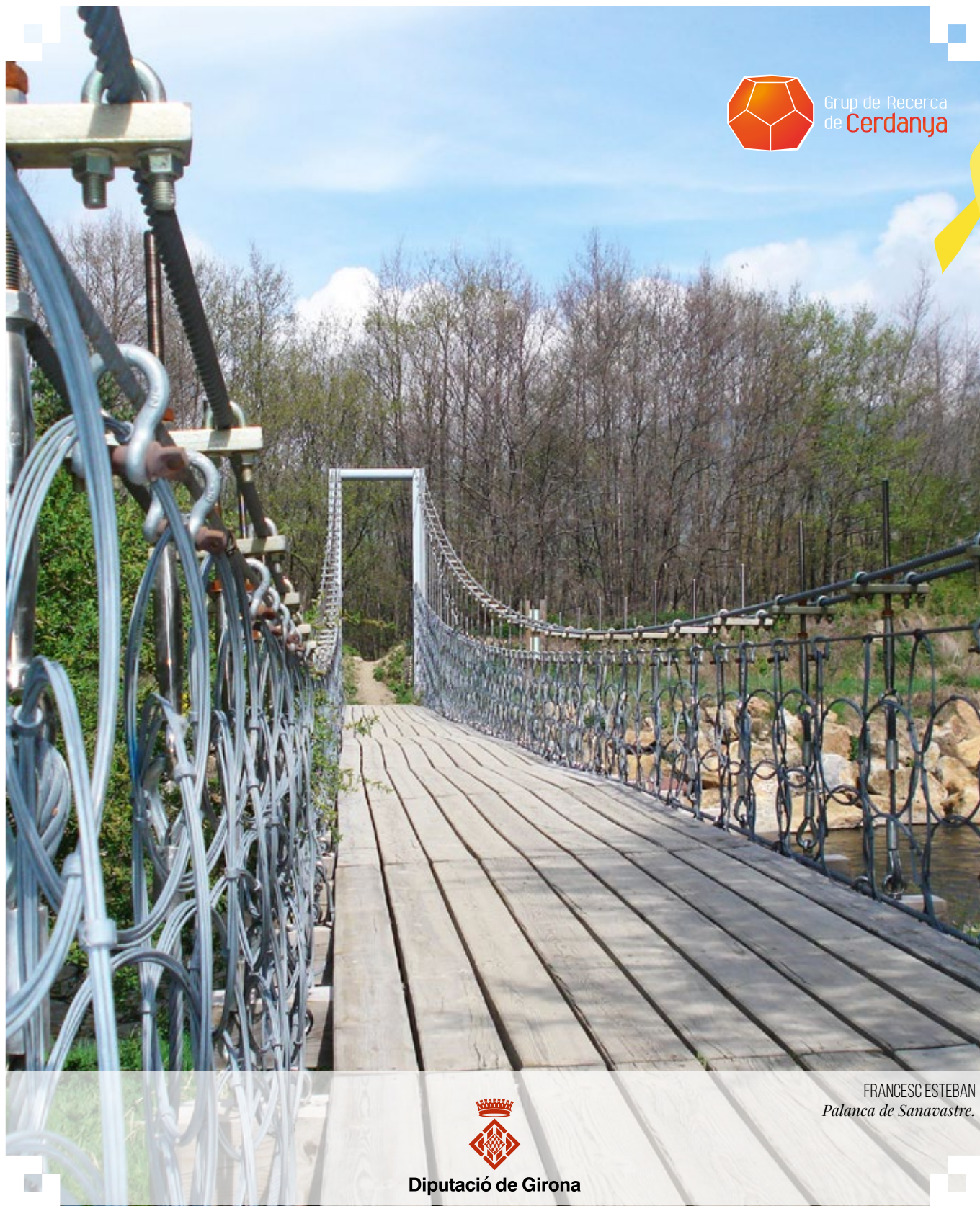
Ker

Núm. 13
JUNY 2019

REVISTA DEL GRUP DE RECERCA DE Cerdanya

Grup de Recerca
de Cerdanya

Diputació de Girona

FRANCESC ESTEBAN
Palanca de Sanavastre.

Índex

- Pàg. 04 Deu anys de KER. *Enric Quílez*
- Pàg. 05 La pampa del Caucas (*Heracleum mantegazzianum*) a la Cerdanya. *Pere Aymerich*
- Pàg. 14 La importància territorial d'algunes poblacions d'odonats de la Cerdanya. *Pep Monterde*
- Pàg. 24 Els urodels (salamandres i tritons) de la Cerdanya. *Albert Montori Faura*
- Pàg. 36 El cérvol (*Cervus elaphus*) a Cerdanya. *Jordi Garcia-Petit*
- Pàg. 40 *Pep Samitier*, un mite del futbol català a Puigcerdà. *Marc Bernadas*
- Pàg. 42 Construint el panteó ibèric amb l'ajut de les inscripcions ibèriques rupestres. *Joan Ferrer i Jané*
- Pàg. 58 Despoblament i Economia a l'Alt Pirineu i Aran. *Amadeu Gallart*
- Pàg. 63 El nostre tren de cada dia.... *Alfred Pérez-Bastardas*
- Pàg. 65 La mort del comte Salomó i l'adveniment de la Dinastia Comtal Catalana. *Ramon Serra*
- Pàg. 79 La història dels fills del comte Sunifred i del bisbe i comte Salomó. *Josep Bastardas*
- Pàg. 87 El Tractat dels Pirineus de 1659. Catalunya i la Cerdanya entre francesos i espanyols. *Jordi Palomino*
- Pàg. 94 Unes consideracions sobre opioïdes i dolor. *Valerio Reggi*
- Pàg. 96 Bibliografia sobre la història de la farmàcia catalana. *Guillem Sendred*
- Pàg. 98 A l'ombra: El més vell enginyer de camins, canals i PONTS. *Sara Aliaga*

Editorial

Amb aquest número de la revista "Ker" arribem als 10 anys. Els darrers 10 anys s'han publicat molts articles d'un ampli espectre de temàtiques, de la qual cosa restem molt satisfets, ja que aquesta era la intenció inicial, que ha anat consolidant-se a poc a poc.

Tot i que ens agradaria que la periodicitat de la revista fos més gran, també és cert que altres iniciatives nostres, com la revista ERA han acabat per assumir part dels continguts de la revista Ker. Així i tot, no descartem anar recopilant continguts que per la seva qualitat, mereixen ser publicats i que de vegades només

poden sentir-se en directe en una conferència, per exemple.

Tant de bo que puguem mantenir el nivell i la periodicitat de la "Ker" durant, almenys, deu anys més!

Grup de Recerca
de Cerdanya

COL-LABORADORS

Director: Enric Quílez i Castro

Coordinador General: Alfred Pérez-Bastardas

Corrector ortogràfic: Enric Quílez i Castro

Maquetació: Anna Solans - creativadisseny.cat

Internet: Gael Piguillem i Boladeras

REVISTA DEL GRUP DE RECERCA DE Cerdanya

Ker

Ker

SEGRE A LA VALL DE LLO. FRANCESC ESTEBAN

Deu anys de Ker

Enric Quílez

10 anys Ker

Ara fa deu anys que el Grup de Recerca de Cerdanya va començar a editar la revista científica Ker. La intenció de l'associació era la d'editar dues revistes: una de caràcter més cultural (la "Querol") i una altra de temàtica més científica (la "Ker"). Des de llavors ha plogut força.

L'estructura de la revista "Ker" és senzilla: un seguit d'articles de temàtica cerdana o en algun cas, pirinenca o general. Primer es col·loquen els de Ciències Naturals (Geologia, Micologia, Botànica, Zoologia, Ecologia) i després els de Ciències Socials (Economia, Sociologia, Art, Patrimoni, Arqueologia i Història). En general defugim els de caràcter estrictament polític, llevat d'alguna molt rara excepció i sempre que no sigui política partidista.

La idea és disposar d'un espai digital on es puguin publicar articles d'investigació i de divulgació sobre temàtiques locals que, molts cops, no tenen cabuda en cap altre indret, generalment, per no ser prou extensos per a constituir un llibre o similar.

Altrament, disposem també de la revista "ERA", on es publiquen articles similars que han passat pel filtre de les Jornades d'Estudis Comarcals. Però per aquells treballs que no s'ha pogut o volgut presentar a les Jornades, disposem d'aquest espai tan interessant per poder difondre aquests materials.

Els darrers deu anys s'han publicat molts articles d'un ampli espectre de temàtiques, de la qual cosa restem molt satisfets, ja que aquesta era la intenció inicial, que ha anat consolidant-se a poc a poc.

Pel que fa a la periodicitat, inicialment publicàvem dos números a l'any, però actualment en publiquem només un, tot i que excepcionalment podem publicar-ne algun recull temàtic especial més.

També els autors són molt diversos: des de catedràtics universitaris, passant per professors, investigadors professionals i amateurs i estudiants. Hi ha un ampli ventall de tipus d'articles i, en tot cas, s'ha intentat sempre que tinguessin un cert caràcter divulgatiu, ja que la idea és aquesta: divulgar i donar a conèixer la gran riquesa local de formes naturals, de fets històrics, de patrimoni arqueològic, etcètera.

Vull fer un agraïment a tots aquells que han contribuït amb articles (no els esmentaré individualment, ja que la llista seria inacabable) i molt especialment a l'Alfred Pérez-Bastardas, el coordinador general de la revista. També voldria fer un esment especial a l'Oriol Mercadal que durant molts anys va ser el corrector ortogràfic de la revista.

Tant de bo que puguem mantenir el nivell i la periodicitat de la "Ker" durant, almenys, deu anys més!

Enric Quílez i Castro

President del Grup de Recerca de Cerdanya

La pampa del Caucas (*Heracleum mantegazzianum*) a la Cerdanya

Pere Aymerich

Fulles d'una planta no reproductora, de 2-3 anys d'edat.

Planta invasora

La pampa del Caucas –també anomenada de vegades belleraca o julivert gegant– és un bon exemple d'espècie invasora problemàtica. *Heracleum mantegazzianum* és una de les plantes invasores més conflictives als països de l'Europa mitjana i septentrional, en els quals es destinen cada any grans quantitats de diners per al seu control.

El problema més important que causa aquesta planta és que, si es toca, pot provocar lesions greus a la pell. Aquestes lesions són degudes a unes substàncies anomenades fotocumarines que es troben en alguns pèls de les tiges i, sobretot, a la saba de la planta. En un primer moment les fotocumarines no causen

cap irritació, a diferència de les ortigues. Però al cap d'una estona prou llarga (hores, de vegades més d'un dia), si la zona de la pell que ha contactat amb la planta rep la llum del sol, es produeix una reacció (fotoreacció) que fa aparèixer les lesions cutànies. Aquestes lesions varien força segons la quantitat de fotocumarina i la sensibilitat de cada persona, però no és estrany que es generin cremades, taques extenses, ulceracions o butllofes, que en alguns casos són molt molestes i aparatoses. Els efectes d'aquestes lesions són de llarga durada, d'uns dies o setmanes, i algunes vegades fins a més de mig any.

A banda d'aquest problema de lesions a les persones, la pampa del Caucas també pot pro-

vocar conflictes ambientals i econòmics notables. Els conflictes ambientals són deguts a la tendència que té aquesta planta de formar taques monoespecífiques denses, en les quals no deixa créixer altres plantes. Això causa un empobriment de la diversitat biològica i una alteració dels hàbitats naturals i seminaturals. Els conflictes econòmics tenen relació sobretot amb la invasió de prats, que perden valor ramader.

Característiques generals

La pampa del Caucas és l'herba més grossa que es pot veure actualment a Europa, amb l'excepció de les canyes. Quan està ben desenvolupada, les seves fulles basals poden arribar a fer 2,5 m de llarg i la tija de la qual surten les flors fins a 5 m d'alt (i normalment 2-4 m). Les fulles tenen marges lobulats, són de color verd intens i no tenen pèls. Sí que presenten una mena de pèls o protuberàncies glanduloses la tija i els pecíols de les fulles, en els quals hi ha la substància tòxica (fotocumarina).

El cicle vital d'aquesta espècie és relativament llarg, i és bàsic tenir-lo en compte si es

vol controlar de forma efectiva la seva expansió. Viu uns quants anys, i no produeix flors fins al darrer any, quan ha acumulat prou reserves nutritives. Després de reproduir-se, mor, però abans escampa grans quantitats de llavors (milers, sovint 10.000-20.000 una sola planta). El temps que passa des que neix fins que floreix és variable. En bones condicions (sòls fèrtils i humits) pot trigar entre tres i cinc anys, però es pot endarrerir fins a més de deu anys si el terreny no és gaire adequat. En els anys que passen fins que floreix, la planta treu fulles la primavera (abril-maig) i s'assequen a la fi d'estiu. Resisteix l'hivern viva, però en forma de rizoma (tija subterrània) i no es veu. Cada any que passa va augmentant la mida de les fulles i del rizoma. Si les plantes es controlen quan només tenen un o dos anys de vida són força fàcils d'arrencar i matar, però si ja tenen més temps i han desenvolupat un rizoma potent resulta molt més complicat i sovint rebroten. Una vegada han aconseguit florir, l'eficiència dels treballs de control disminueix molt, perquè produeixen gran quantitat de llavors i aquestes poden restar viables al

Tiges seques, encara amb llavors, de plantes que van florir l'any anterior, a la ribera del Segre. En segon terme també es veuen fulles que comencen a sortir (color verd fosc).

Pèls i glàndules al pecíol d'una fulla. Contenen substàncies tòxiques i, si es toquen, poden causar danys a la pell.

sòl durant molts anys, de manera que encara que s'eliminin les plantes visibles en tornaran a sortir de noves a partir de les llavors enterrades.

No s'ha de confondre la pampa del Caucas amb la pampa autòctona (*Heracleum pyrenaicum*). Aquesta planta és del mateix gènere, però és més petita, tot i ser també una herba grossa: les fulles basals rarament arriben a un metre de llarg, i la tija reproductora no sol passar d'1,5-2 m. La diferència més fàcil de veure és que la pampa dels Pirineus té molts pèls blanquinosos a la cara inferior de les fulles, que per això té un aspecte una mica vellutat, mentre que la pampa del Caucas no té pèls. La pampa pirinenca és una planta molt comuna a la Cerdanya, des de la plana del Segre fins a l'alta muntanya, que viu als prats de dall i clarianes de boscos humits.

Àrea d'origen i introducció en altres zones

Heracleum mantegazzianum és originària de la serralada del Caucas, als confins d'Europa i Àsia. Més concretament, es troba a la part

oest de les muntanyes del Gran Caucas, a la zona pròxima a la Mar Negra, i administrativament dins Rússia i Geòrgia. Els hàbitats naturals a la seva àrea d'origen són els herbassars megafòrbics en prats i clarianes de bosc, en zones de muntanya molt plujoses, en les quals arriba fins al límit superior del bosc, a una altitud d'uns 2.000 m. En muntanyes pròximes hi ha almenys dues altres "pampes gegants" que també han estat introduïdes a Europa i es comporten com a invasores, però que estan menys esteses i no han arribat a Catalunya: *Heracleum sosnowskyi*, del Caucas central i Transcaucàsia, i *H. persicum*, de les muntanyes de Turquia, Iran i Iraq.

La pampa del Caucas es va començar a cultivar en jardins cap al segle XVIII, com a planta ornamental, perquè les seves grans dimensions la fan una planta molt vistosa. Aquest ús com a planta ornamental ha estat la causa de la seva introducció en moltes zones lluny de la seva terra d'origen. La primera dada de naturalització d'aquesta espècie a Europa data d'abans de 1830 i és d'Anglaterra. En la segona

meitat del segle XIX també s'havia naturalitzat ja en algun lloc d'Europa central. Més endavant, els punts de naturalització van anar augmentant i, al mateix temps, la planta va iniciar un procés d'expansió a les zones en què s'havia introduït. El resultat és que en l'actualitat és una espècie comuna a gran part del nord, centre i oest d'Europa; al sud d'Europa, en canvi, és una planta encara rara i localitzada. A més d'Europa, el segle XX va ser introduïda també a Amèrica del Nord, on en algunes zones és abundant i invasora, i a Austràlia i Nova Zelanda, on és rara.

Arribada i expansió a la Cerdanya

A la Cerdanya i voltants hi ha una de les escasses zones d'introducció de la pampa del Caucas al sud d'Europa. Aquesta àrea d'introducció s'ha originat, segons sembla, a partir de plantes cultivades a Font-romeu, concretament al Grand Hotel. No és clar quan es va plantar a Font-romeu, però se suposa que el seu escapament fora del jardí i l'inici de la naturalització es va produir després de 1970. En qualsevol cas, cap a l'any 2000 ja es va consi-

derar que era abundant als voltants de Font-romeu. Des d'aquí es va anar escampant cap a altres llocs de l'Alta Cerdanya i també cap al Conflent, sobretot seguint els cursos d'aigua (riu d'Angost cap al sud i oest i riu Tet cap a l'est).

Per una d'aquestes vies d'expansió fluvials, la del riu d'Angost, va arribar al Segre a l'entorn de Llívia, i seguint aquest riu va entrar a la Baixa Cerdanya. Desconeixem quan va arribar a l'entorn de Llívia, però possiblement alguna planta ja ho va fer en la primera meitat de la dècada del 2000, tot i que més endavant s'hi ha observat poc, motiu pel qual sembla que ha tingut un èxit de colonització baix. L'arribada al Segre fora de l'enclavament de Llívia està una mica més ben documentat. Es va detectar per primera vegada l'any 2012 entre Queixans i Puigcerdà, però considerant que hi havia una petita població, que aquesta planta triga uns anys a produir flors i que ja hi havia tiges reproductores seques d'un o dos anys abans, es va estimar que devia haver colonitzat aquest lloc entre 2004 i 2008. També l'any 2012 se'n va veure una sola planta florida a la ribera del Segre a Ger, que probablement

Una de les poques poblacions de la Cerdanya apartada dels rius, en un talús d'Éguet en el qual es van fer abocaments de terres.

Treballs d'arrencament de pampa del Caucas.

devia néixer cap a 2008.

A partir de 2016 es va començar, amb el suport de la Diputació de Girona, un estudi i control exhaustius d'aquesta espècie dins la part de la Cerdanya inclosa en aquest àmbit provincial. Això va permetre localitzar nous nuclis al llarg del riu, fins a Isòvol, i constatar que es trobava en una fase de colonització inicial del Segre. En aquest àmbit, entre 2016 i 2018, la planta va ser detectada en 25 punts. L'any 2018, amb el suport de la Generalitat, va ser possible estendre les prospeccions a la part de la Cerdanya dins l'àmbit provincial de Lleida, on es va trobar en 17 punts, fins a prop del límit comarcal amb l'Alt Urgell. Per tant, en total, entre els anys 2016 i 2018 aquesta espècie ha estat detectada en 42 punts de la Baixa Cerdanya. No seria estrany que ja hagi arribat a la ribera del Segre a l'Alt Urgell, o que ho faci ben aviat.

La gran majoria dels nuclis d'*Heracleum mantegazzianum* localitzats a la Baixa Cerdanya tenen poques plantes (menys de 50) i molts només una. Únicament 3 nuclis han superat les

50 plantes, amb un màxim controlat de 509. En general, el nombre de punts de presència i de plantes per punt va decreixent a mesura que es baixa Segre avall, de manera que les poblacions més ben establertes i nombroses estan al municipi de Fontanals de Cerdanya, mentre que en altres llocs es troben sobretot petits nuclis de població formats per una sola planta o unes quantes.

A la Baixa Cerdanya gairebé tots els nuclis de pampa del Caucas estan a la ribera del Segre i a pocs metres de l'aigua, generalment sota una coberta de verns. Només en un lloc s'ha trobat apartada unes poques desenes de metres del riu, però al costat d'una séquia. Això indica que aquesta planta s'ha anat escampant per l'aigua, gràcies al transport de llavors riu avall. A l'Alta Cerdanya també està associada sobretot a les vores de cursos d'aigua, però ja s'hi coneixen diversos nuclis fora d'aquest ambient, en vores de camins, prats o terrenys remoguts per obres. Aquestes poblacions no lligades a rius són més perilloses, perquè resulten de detecció i control més difícils.

Treballs d'arrencament de pampa del Caucas.

Problemàtica a la Cerdanya

A la Cerdanya, en especial a la Baixa, la pampa del Caucas encara és poc abundant, motiu pel qual el risc que suposa és per ara limitat. Els problemes que pot causar són sobretot tres, dos ja existents i un tercer potencial.

El perill de causar lesions a la pell (cremades, ulceracions,...) és l'efecte negatiu més conegut d'aquesta planta. En el moment d'escriure aquest article no tenim coneixement de cap cas a la Baixa Cerdanya, però no es pot excloure que ja s'hagi produït i que la persona afectada no ho hagi relacionat amb el contacte amb la pampa del Caucas. Aquest perill es pot considerar relativament alt, perquè la planta s'està expandint bàsicament a la ribera del Segre, una zona que a l'estiu és freqüentada per pescadors i caminants. La tendència dels darrers anys de condicionar i promocionar l'ús recreatiu de camins que ressegueixen el Segre comporta un risc alt, ja que per un costat augmenta la probabilitat que les persones toquin la planta i, per altra banda, els camins poden accelerar l'expansió d'aquesta espècie a escala local (transport de llavors a la sola de les saba-

tes, creació de clarianes dins el bosc de ribera que són més favorables com a hàbitat...).

Una amenaça menys coneguda és l'alteració dels hàbitats naturals, i més concretament de les vernedes i boscos de ribera similars. A l'actual zona d'expansió de la pampa del Caucas a la plana cerdana hi ha superfícies de verneda de qualitat molt alta, de les millors de Catalunya, i aquest és justament l'hàbitat colonitzat de forma preferent. De fet, part de les vernedes colonitzades se situen dins els límits de l'espai protegit de Natura 2000 i PEIN "Riberes de l'alt Segre", en el qual aquest bosc de ribera és un objectiu especial de conservació. La proliferació de la pampa pot modificar dràsticament la composició del sotabosc de les vernedes, perquè aquesta planta invasora tendeix a formar taques denses en les quals creixen mal altres herbes. Així, si s'implanta amb força, és previsible un empobriment de les vernedes del Segre.

A mitjà i llarg termini, un risc a tenir en compte és que la pampa del Caucas envaeixi prats de dall de la plana de Cerdanya. Aquest risc és alt, perquè els prats es reguen amb ai-

gua de séquies que en general deriven del riu Segre. Per tant, és relativament fàcil que alguna llavor sigui transportada per la xarxa de séquies i vagi a parar a un prat de dall. Si aquesta espècie prolifera als prats de dall, pot desplaçar les plantes farratgeres de més qualitat i, en conseqüència, els pagesos tindran una pèrdua econòmica. A més, això també representaria un problema ambiental, perquè els prats de dall de la plana del Segre són uns dels més importants i ben conservats del conjunt de Catalunya.

Treballs de control

L'any 2016 es van iniciar les campanyes de control d'aquesta espècie, promogudes i finançades per la Diputació de Girona gràcies al suport de la Fundació la Caixa, sota la direcció tècnica del signant d'aquest article i amb l'execució dels treballs d'eliminació a càrrec de la Fundació Tallers Cerdanya. Aquests treballs es van realitzar anualment i seguint un mateix mètode, entre 2016 i 2018, a la part de Cerdanya dins l'àmbit provincial de Girona. L'any 2017 també es va dur a terme una campanya

de divulgació i sensibilització, en col·laboració amb el Consell Comarcal de la Cerdanya.

El mètode seguit consistia en tres fases: 1) Entre abril i mitjan maig, quan les plantes comencen a rebrotar, es feia un mapa dels punts de presència. 2) Entre mitjan maig i mitjan juny es feia el control principal, eliminant totes les plantes que es veien. 3) Entre agost i setembre es feia una revisió de tots els llocs, per tal de controlar si havia nascut alguna planta nova, que era eliminada. Amb aquest sistema es podien controlar totes les plantes, petites i grans. Això permet frenar millor l'expansió de l'espècie, perquè es poden eliminar els nuclis de presència just quan comencen a establir-se i abans que hi hagi plantes que floreixin i produeixin llavors. Si la prospecció es fa a partir de juny, la vegetació ha crescut molt i es fa difícil veure bé les plantes de mida petita. Les plantes reproductores es veuen bé a mig estiu, però no interessa que arribin a florir, perquè si fan llavors, ja és molt difícil eliminar del tot l'espècie en un punt. Aquest control intensiu, que demana molt esforç, és viable a la Baixa Cerdanya perquè la pampa del Caucas encara hi està

Treballs d'arrencament de pampa del Caucas.

poc establerta i es pot actuar per frenar que continuï colonitzant el territori. A l'Alta Cerdanya, on els controls es van començar quan la planta ja estava molt establerta, s'ha optat per concentrar els esforços en tallar les tiges de les plantes reproductores abans no floreixin, per tal que no produeixin llavors, però sense eliminar les plantes joves. Aquest altre mètode també pot servir per limitar l'increment d'*Heracleum*, però és menys efectiu i incert, perquè si els controls es fan una mica tard, hi ha el risc que les plantes ja hagin produït llavors i el control no serveixi per res; sovint, l'efectivitat depèn de tallar les tiges amb pocs dies de diferència.

Els treballadors que arrenquen o tallen aquestes plantes van protegits amb vestits plàstics, guants i ulleres, i aquest material de treball s'ha de rentar quan acaba cada jornada de feina. D'aquesta manera s'eviten els contactes de la planta amb la pell i els problemes que això pot generar. Als controls fets a la Baixa Cerdanya, les plantes s'arrencaven des del coll de l'arrel, cavant prèviament la terra al seu voltant. Així s'evita que rebrotin, cosa que passa habitualment quan només es tallen. Les plantes arrencades són transportades a llocs tancats, on es deixen assecar fins que perden la capacitat urticant, per tal de prevenir possibles danys a persones que poguessin tocar restes vegetals deixades vora el riu.

En total, entre 2016 i 2018, a la Baixa Cerdanya dins l'àmbit provincial de Girona, es van arrencar 1844 plantes. La quantitat de plantes va ser molt més alta el primer any (1043) que els dos anys següents (al voltant de 400). Aquesta reducció indica que els controls són prou efectius, però també la necessitat de mantenir-los durant uns quants anys seguits, perquè van sortint noves plantes –de vegades en quantitats importants– a partir de llavors enterrades al sòl o transportades pel Segre des de més amunt. També es va aconseguir reduir en prop de la meitat el nombre de nuclis de presència, que van passar de 19 i 22 el 2016 i 2017 a 11 el 2018. Els treballs de control també han permès que el nucli més gran passés de tenir

més de 500 plantes el 2016 a 100-150 els dos anys següents. Els dos nuclis que tenien més de 200 plantes el 2016 van baixar fins a 60 i una desena el 2017, però el 2018 es van recuperar respectivament tots dos fins a un centenar de peus, fet que posa de manifest que durant uns anys les llavors poden germinar en quantitats importants si es donen les condicions ambientals adequades.

A la part de la Cerdanya dins l'àmbit provincial de Lleida, els treballs de control no van començar fins a 2018, en aquest cas per iniciativa de la Generalitat. Aquest any es van eliminar 118 plantes. Es tracta d'un nombre molt més baix que a la part dins la província de Girona, però es van detectar força plantes que ja havien florit, de manera que és segur que els anys vinents la quantitat de plantes i de punts de presència augmentarà i que, si es vol fer un control efectiu, caldrà incrementar els esforços.

És incert què passarà en un futur pròxim, perquè l'expansió de la pampa del Caucas dependrà de les dinàmiques de la planta, però encara més de la intensitat i la continuïtat dels esforços que es destinin al seu control, tant a l'Alta com a la Baixa Cerdanya. I aquests esforços depenen de decisions administratives i de la disponibilitat de finançament, que poden ser molt canviants entre anys per causes diverses i poc previsibles. Cal tenir present, sobretot, la importància de mantenir un esforç de control sostingut fins que la planta estigui erradicada o controlada a nivells mínims, perquè si un any es deixen de fer controls, es pot perdre de cop l'efectivitat de tota la feina realitzada en anys previs. Pel que fa a la probabilitat d'expansió per les diferents zones del territori, el risc és alt sobretot a les zones baixes que envolten la ribera del Segre, que podria anar colonitzant gràcies al transport de llavors per la xarxa de séquies. El risc és més o menys baix en altres àrees, perquè li costarà més d'arribar-hi i també perquè sovint són massa seques per aquesta planta, però també podria colonitzar altres punts si hi arriben llavors (transportades per bestiar, persones o vehicles) i germinen en llocs de sòl fèrtil i humit.

Treballs d'arrencament de pampa del Caucas.

La importància territorial d'algunes poblacions d'odonats de la Cerdanya

Pep Monterde

Els odonats

Els odonats constitueixen un dels ordres més primitius d'entre els 30 ordres que actualment s'accepten formant la classe dels insectes. En el món s'han descrit més de 6.000 espècies d'odonats, per tant, tot i estar entre els 10 ordres més nombrosos, està lluny d'ordres tan diversos com el dels coleòpters o el dels himenòpters (Taula 1). Popularment reben el nom de libèl·lules, estiracabells, espiadimonis, tallanassos, etc. La seva metamorfosi és incompleta i consta de tres estadis: ou, larva o nimfa i imago o adult. No passen per l'estadi de pupa com altres ordres d'insectes com les papallones, escarabats, abelles, etc. El seu desenvolupament és hemimetàbol perquè en la fase de larva són aquàtics i en la fase d'imago, terrestres. És per això que generalment els trobem prop de masses aquàtiques com rius, estanys, basses permanents o fins i tot temporals.

Insectes	> 1.000.000
Coleòpters	> 350.000
Himenòpters	> 200.000
Lepidòpters	> 150.000
Dípters	> 150.000
Hemípters	> 125.000
Ortòpters	> 17.000
Odonats	> 6.000

Taula 1. Nombre d'espècies

Els odonats es divideixen en dos subordres: anisòpters i zigòpters. Els anisòpters són de mida més gran i, en repòs, mantenen les ales esteses perpendicularment en el mateix pla que el seu cos. Els zigòpters són més petits i, en repòs, mantenen les ales juntes aixecades per sobre del seu cos.

La diversitat d'odonats a la Cerdanya

A la Cerdanya s'han citat fins ara 39 espècies, més de la meitat de les presents a Catalunya i gairebé la meitat de les presents a la península Ibèrica. A la taula 2 es mostra el nombre d'espècies d'Europa, de l'Estat espanyol i de Catalunya, atenint-nos als límits estrictament administratius i de la península Ibèrica i de la Cerdanya, atenint-nos a criteris geogràfics. Des d'un punt de vista geogràfic, es considera que una espècie pertany a la península Ibèrica si l'aigua de la pluja que cau al territori on habita desaigua cap a una conca de la mateixa península. Per tant, es considera que la Vall d'Aran no forma part de la península Ibèrica però sí que en forma part l'Alta Cerdanya. Les dades de la Cerdanya fan referència a l'Alta i la Baixa Cerdanya, inclosos territoris de l'Estat espanyol, de l'Estat francès i d'Andorra (zona dels llacs de Montmalús) des d'un punt de vista administratiu. Es dona la circumstància que en la zona de les Bulloses, molt present en el contingut d'aquest article, es troba el límit geogràfic de la península Ibèrica, havent-hi llacs que desaigüen en el riu Tet, i per tant són no pertanyents a la península i altres que desaigüen en el riu Segre i, per tant, són clarament peninsulars. Fins i tot es dona la curiositat que un dels llacs, l'estany de les Dugues, pot desaiguar cap a les dues conques, per tant podria ser discutible si aquest estany i els que en ell desaigüen, l'estany de Sobirans, l'estany de Trebens i l'estany del Castellar, pertanyen a la península Ibèrica o no.

Europa	138
Estat espanyol	79 (2 només a la Vall d'Aran)

Catalunya	70
Cerdanya	39 (6 només a l'Alta Cerdanya)
Península ibèrica	80

Taula 2. Nombre d'espècies d'odonats per territoris.

De les espècies de l'Estat espanyol, n'hi ha dues, la Maragda envellutada (*Cordulia aenea*) i el Carablanc d'escudet (*Leucorrhinia pectoralis*) que només volen a la Vall d'Aran.

Les sis espècies cerdanes que només volen a l'Alta Cerdanya són el Pixavi negre (*Sympetrum danae*), l'Espiadimonis gran (*Aeshna grandis*), la Maragda lluent (*Somatochlora metallica*), la Maragda envellutada (*Cordulia aenea*), el Carablanc petit (*Leucorrhinia dubia*) i el Passabar-rancs bidentat (*Cordulegaster bidentata*).

Es pot considerar, doncs, que la Cerdanya és una comarca amb una elevada diversitat pel que fa al grup dels odonats. Això, entre altres coses, és pel fet de ser una zona de confluència d'espècies de diferents zones biogeogràfiques.

Els odonats i les zones biogeogràfiques

L'anàlisi biogeogràfica de qualsevol grup de fauna parteix del coneixement de les àrees de distribució de les espècies que el componen. Es considera àrea de distribució com el conjunt de territoris on l'espècie es reproduïx de forma efectiva. A l'hora de fer la classificació biogeogràfica de les espècies, és important tenir en compte aspectes històrics de la seva evolució, cosa força difícil en els odonats per l'escassetat de registres fòssils. En la classificació dels odonats segons l'anàlisi biogeogràfica, es determinen set grups: elements eurosiberians, elements etiòpics, elements holomediterranis, elements holàrtics, elements ibero-magrebís, elements mediterrani-occidentals i elements pòntic-orientals. Les espècies tractades en aquest article són totes eurosiberianes a excepció d'una que és holàrtica. L'àrea de distribució de les espècies eurosiberianes comprenen, com a mínim, el nord d'Àsia, i el nord i centre d'Europa, estenent-se algunes d'elles a part de la península Ibèrica. L'àrea de distribució de les espècies holàrtiques fa referència a

tot l'hemisferi nord, estant presents, per tant, també a l'Amèrica del Nord.

Algunes de les espècies eurosiberianes i holàrtiques tenen el seu límit de distribució pel sud just a l'eix dels Pirineus. En el cas dels odonats, la majoria d'espècies que segueixen aquest patró són espècies presents a la Cerdanya. A més, algunes d'elles tenen el seu nucli poblacional principal als Pirineus, o fins i tot únic en algun cas a la Cerdanya. Aquest fet comporta, que tot i tractar-se d'espècies poc amenaçades en l'àmbit mundial o europeu, la seva desaparició a la Cerdanya provocaria una reducció important i probablement irreversible de l'extensió de la seva àrea de distribució. És objecte d'aquest article enumerar quines són aquestes espècies, donant informació sobre els seus llocs de reproducció a la Cerdanya i zones properes per tal de valorar la importància de la preservació dels seus hàbitats a la nostra comarca.

Les espècies a protegir

A tall de resum s'enumeren les característiques comunes de les espècies tractades:

- Es tracta d'elements eurosiberians o holàrtics segons la seva àrea de distribució en l'àmbit mundial.
- El límit meridional de la seva àrea de distribució a Europa Occidental el formen els Pirineus.
- Les poblacions dels Pirineus són molt escasses i aïllades.
- Les poblacions de la Cerdanya i el Capcir tenen un paper molt important en el manteniment de la seva pervivència als Pirineus.
- En l'àmbit europeu, segons la llista vermella de la Unió Internacional per a la Conservació de la Naturalesa (UICN), el seu grau d'amenaça és menor i la seva tendència poblacional és estable en gairebé tots els casos.

Espècie	Grau d'amenaça	Tendència poblacional
<i>Coenagrion hastulatum</i>	LC (risc mínim)	Desconegut
<i>Cordulia aenea</i>	LC (risc mínim)	Estable
<i>Somatochlora metallica</i>	LC (risc mínim)	Estable
<i>Leucorrhinia dubia</i>	LC (risc mínim)	Estable
<i>Aeshna grandis</i>	LC (risc mínim)	Estable
<i>Sympetrum danae</i>	LC (risc mínim)	Estable
<i>Sympetrum pedemontanum</i>	LC (risc mínim)	Estable

Taula 3. Grau d'amenaça segons European Red List of Dragonflies (IUCN), 2010

- Les espècies presents a Catalunya tenen categoria d'amenaçada o gairebé amenaçada segons els criteris regionals de la Unió Internacional per a la Conservació de la Naturalesa (UICN).

Espècie	Grau d'amenaça	IVOC
<i>Coenagrion hastulatum</i>	EN (en perill)	8
<i>Cordulia aenea</i>	EN (en perill)	9
<i>Somatochlora metallica</i>	NT (gairebé amenaçada)	7
<i>Leucorrhinia dubia</i>	NT (gairebé amenaçada)	9
<i>Sympetrum pedemontanum</i>	EN (en perill)	6

Taula 4. Grau d'amenaça segons les categories UICN a escala regional i segons l'índex de vulnerabilitat dels odonats a Catalunya (de 0 a 18) (IVOC) (Les libèl·lules de Catalunya, 2016)

- De l'anàlisi feta en aquest article es dedueix que les poblacions de la Cerdanya i el Capcir poden estar en una situació de fragilitat.

Per a les espècies presents a Catalunya s'han utilitzat els noms comuns catalans proposats al llibre «Les libèl·lules de Catalunya», l'any 2016, pel Grup d'Estudis dels Odonats de Catalunya (Oxygastra). Per les dues espècies citades a l'article i no presents a Catalunya *Aeshna grandis* i *Sympetrum danae* es proposen dos nous noms comuns catalans, Espiadimonis gran i Pixaví negre, en coherència amb els noms comuns en català dels respectius gèneres i els noms comuns francesos de les dues espècies.

La majoria de les cites a la Cerdanya i el Capcir presentades en aquest treball són de l'autor, havent-se completat amb altres de la bibliografia referenciada.

Donzell llancer

Coenagrion hastulatum (Charpentier, 1825)

Família: Cenàgrids (*Coenagrionidae*)

Femella

Coenagrion hastulatum

Mascle

Coenagrion hastulatum

La podem distingir, de manera fàcil, d'altres espècies semblants del subordre dels zigòpters per color verd dels seus ulls.

El seu hàbitat als Pirineus el constitueixen els llacs i estanys dels estatges subalpí i alpí on hi hagi un cinturó vertical de vegetació emergent. Tanmateix al nord d'Europa pot arribar fins al nivell del mar.

A escala mundial, la seva distribució és eurosiberiana, estenent-se des del nord i l'oest d'Europa fins a la costa de l'est de la Sibèria. A França només la trobem als departaments fronterers a l'est, al Massís Central i als Pirineus. A la península Ibèrica només està present als Pirineus, constituint aquestes poblacions el límit meridional de la seva distribució.

Als Pirineus només ha estat citada recentment a les comarques de la Vall d'Aran, el Pallars Sobirà, la Cerdanya, el Capcir i el Conflent. El seu nucli poblacional principal als Pirineus el trobem a les comarques de la Cerdanya i el Capcir. També ha estat citada a alguns estanys de muntanya a la Vall d'Aran i al nord del Pallars Sobirà i al gorg Negre i l'estany del Clot a l'extrem nord-oest de la comarca del Conflent.

A la Baixa Cerdanya està citada a l'estany de l'Orri i a Malniu (estany Sec de Meranges i estany de Malniu). A la zona de les Bulloses s'ha citat a l'estany de la Pradella, l'estany Negre, la Bolloseta i l'estany del Viver. I ja a la comarca del Capcir s'ha citat a l'estany d'Auda i a l'estany de l'Oliva a Formiguères.

Maragda envellutada

Cordulia aenea (Linnaeus, 1758)

Família: Cordúlids (*Corduliidae*)

Coenagrion hastulatum

Mascle

A escala mundial, la seva distribució és eurosiberiana, estenent-se des de les illes Britàniques i Escandinàvia fins a la costa est del continent asiàtic i el Japó. A Europa Occidental té el seu límit meridional als Pirineus. A l'Estat francès està ben repartida a la meitat nord i en alguns indrets pot ser abundant però és gairebé inexistent més al sud del massís Central, a excepció de la costa atlàntica o arriba gairebé fins als Pirineus.

Les úniques poblacions ben conegudes als Pirineus són al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici i a la Cerdanya i el Capcir. A la cara nord, les cites són molt escasses podent-se tractar d'individus divagants, no descartant-se però la possibilitat que existeixin altres punts de reproducció, principalment a la Vall d'Aran on s'hi ha constatat la seva presència.

A la Cerdanya i el Capcir s'ha citat a l'estany de la Pradella, la Bolloseta, l'estany del Racó, l'estany del Viver, l'estany de les Dugues, l'estany d'Auda i l'estany de l'Oliva, ja a Formiguères. A l'estany de la Pradella s'ha constatat a més la seva reproducció. Per tant, la seva distribució té una clara discontinuïtat cap al nord fins a arribar a la zona del massís Central. La població de les Bulloses és l'única població a la península Ibèrica.

Maragda lluent

Somatochlora metallica (Vander Linden, 1825)

Família: Cordúlids (*Corduliidae*)

Femella

Somatochlora metallica

Mascle

Somatochlora metallica

Es distingeix fàcilment d'altres espècies del subordre dels anisòpters pel seu color verd lluent, a excepció de la Maragda envellutada (*Cordulia aenea*), de la qual es distingeix per tenir taques grogues al front i perquè el seu tòrax és menys pilós. És molt típic el seu comportament «patrullador» resseguint la vora dels llacs.

Als Pirineus, el seu hàbitat el constitueixen els llacs forestals de l'estatge subalpí amb marges verticals de poca alçada, sovint sense vegetació emergent.

A escala mundial, la seva distribució és eurosiberiana, estenent-se des de les illes

Britàniques i Escandinàvia fins a l'oest de Mongòlia. A Europa Occidental té el seu límit meridional als Pirineus. Com en el cas de la Maragda envellutada (*Cordulia aenea*), a la meitat nord de l'Estat francès està ben repartida i en alguns indrets pot ser abundant, però és gairebé inexistent més al sud del massís Central. En aquest cas, però, no s'estén per la costa atlàntica fins als Pirineus.

Les úniques poblacions ben conegudes als Pirineus són al Pallars Sobirà, a la Vall d'Aran i a la Cerdanya i el Capcir. A la resta dels Pirineus les cites són molt escasses i dubtoses podent-se tractar d'individus divagants, especialment mascles a la recerca de femelles.

A la Cerdanya i el Capcir s'ha constatat la seva presència, per sota del llac de les Bulloses, a l'estany de la Pradella, l'estany Negre i la Bolloseta. Més amunt del llac de les Bulloses s'ha citat a l'estany Negre, l'estany de la Comassa i l'estany del Viver. També s'ha citat a l'estany d'Aude i a l'estany de la Basseta a la zona de Camporells (Capcir). Com en el cas de l'espècie anterior, la seva distribució té una clara discontinuïtat cap al nord fins a arribar a la zona del massís Central.

Carablanç petit

Leucorrhinia dubia (Vander Linden, 1825)

Família: Libel·lúlids (*Libellulidae*)

Femella

Leucorrhinia dubia

Mascle

Leucorrhinia dubia

A Catalunya aquesta espècie només es pot confondre amb el Carablanç d'escudet (*Leucorrhinia pectoralis*) de la qual només hi ha una sola cita a la Vall d'Aran.

El seu hàbitat als Pirineus el constitueixen els llacs i estanys dels estatges subalpí i alpí.

A escala mundial és una espècie de distribució eurosiberiana, estenent-se des del nord i oest d'Europa fins a l'est de Sibèria. A Europa Occidental té el seu límit meridional als Pirineus. A l'Estat francès només vola als departaments fronterers a l'est del país, al massís Central i als Pirineus.

A diferència de les altres espècies citades en aquest article, la seva àrea de distribució als Pirineus és més extensa. Està present als departaments del sud de la regió de Midi-Pyrénées, a la vall de Benasc, al Pallars Sobirà, a la Vall d'Aran i a l'Alta Cerdanya i el Capcir.

Per sota del llac de les Bulloses està present a la zona compresa entre l'estany de la Pradella, l'estany del Racó i la Bolloseta. Més amunt del llac de les Bulloses s'ha citat a l'estany Negre i a l'estany del Viver. Al Capcir està present a l'estany de l'Esparver, l'estany de Camporells i a l'estany de Vallsera. No hi ha constància que voli a la part nord-oest del Conflent. També hi ha alguna cita a la zona d'Aix-les-Thermes.

Espiadimonis gran

Aeshna grandis (Linnaeus, 1758)

Família: Èsnids (*Aeshnidae*)

Femella fent la posta

Aeshna grandis

Mascle en vol

Aeshna grandis

El fet de ser de mida molt gran i tenir la part davantera de les ales daurada i el seu color bru, permet distingir-la clarament de la resta d'espècies presents als Pirineus.

El seu hàbitat als Pirineus el constitueixen els llacs i estanys de l'estatge subalpí. Més al nord també està present a zones de menys altitud.

A escala mundial, la seva distribució és eurosiberiana, estenent-se des de l'oest i el nord d'Europa fins al centre de Sibèria. Està present a les illes Britàniques. A França vola principalment al nord, al massís Central i als departaments més propers als Alps.

Per sota del llac de les Bulloses està present a l'estany de la Pradella, on s'ha constatat la seva reproducció i a l'estany Negre. Més amunt del llac, s'ha citat a l'estany de la Comassa, l'estany Negre i l'estany de les Dugues. Al Capcir

s'ha citat a l'estany d'Auda, l'estany de Vallsera, l'estany de la Balmeta i l'estany de l'Oliva, ja a Formigueres. Al Conflent també s'ha citat als Estanyols. La població de la Cerdanya i el Capcir és l'única població estable dels Pirineus, tot i que hi ha alguna cita dubtosa o d'individus divagants als Pirineus Atlàntics. No s'ha vist mai a la Baixa Cerdanya ni tampoc en tot l'Estat espanyol. Així doncs, la població de les Bulloses és l'única de la península Ibèrica.

Pixaví negre

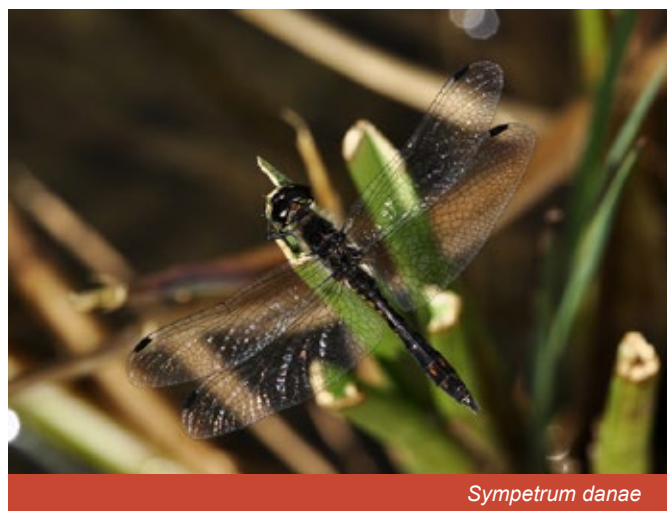
Sympetrum danae (Sulzer, 1776)

Família: Libel·lúlids (*Libellulidae*)

Femella

Mascle

El mascle adult és fàcilment identificable per ser l'única espècie de color negre present als Pirineus.

Al sud d'Europa es tracta d'una espècie clarament de muntanya, constituint el seu hàbitat els llacs i estanys de l'estatge subalpí.

A escala mundial, la seva distribució és holàrtica, essent present, doncs, tant a la regió eurosiberiana com a Amèrica del Nord. A la regió eurosiberiana s'estén des de les illes Britàniques fins a la costa est de Sibèria i el Japó, essent els Pirineus el seu límit meridional a l'Europa Occidental. A l'Estat francès habita principalment als departaments fronterers a l'est i al nord del país, al massís Central i als Pirineus. A la resta de l'Estat francès la seva presència és molt escassa.

L'única població estable als Pirineus és la de les comarques de l'Alta Cerdanya, el Capcir i el Conflent, tot i que hi ha algunes cites dubtoses o probablement d'individus divagants als Pirineus Atlàntics.

A la zona de les Bulloses, ha estat citada a l'estany de la Pradella, l'estany de la Comassa i a la Bolloseta. Més al nord, ja al Capcir, al llac d'Auda, l'estany de Vallsera, l'estany de la Balmeta i a l'estany de l'Oliva a Formigueres. També està citada al Conflent, al gorg Negre, al gorg Estelat i als Estanyols. No s'ha citat mai a la Baixa Cerdanya. Tampoc ha estat mai citada en tot l'Estat espanyol. Per tant, la població de les Bulloses és l'única de la península Ibèrica, constituint així el límit meridional de la distribució de l'espècie a Europa.

Pixaví alabarrat

Sympetrum pedemontanum

(Müller in Allioni, 1766)

Família: Libel·lúlids (*Libellulidae*)

Femella

Aquesta espècie es caracteritza per les franques perpendiculars brunes a les ales. És l'única espècie present als Pirineus amb aquest caràcter. A més, té un vol semblant al de les papallones que la fan inconfusible.

El seu hàbitat el constitueixen séquies, basses i prats inundats amb aigües corrents tranquil·les i amb força vegetació emergent. És l'única espècie de les tractades en aquest article que, als Pirineus, no es pot considerar una espècie d'alta muntanya.

A escala mundial, la seva distribució és eurosiberiana, estenent-se des dels Pirineus fins a l'est de la Sibèria, faltant però a tota la franja nord del continent. A Europa no està present ni a les illes Britàniques ni a la península d'Escandinàvia. A França només està present de manera molt disseminada a la part més oriental del país, estant les seves poblacions principals en els cursos baixos dels rius Durance i Rhone.

L'única població a la península Ibèrica i als Pirineus és a la Baixa Cerdanya, tot i que hi ha algunes cites molt dubtoses a Conca i a Galícia. A la Baixa Cerdanya vola a les riberes del Segre, entre Santa Maria de Quadres i el Molí de Ger, essent molt escassa i amb molt pocs punts on s'hagi pogut constatar la seva reproducció. Les poblacions més properes estan a més de 350 km al nord.

Amenaces

El fet d'estar al límit meridional de la seva àrea de distribució i la clara discontinuïtat cap

al nord més enllà de l'eix dels Pirineus, posa de manifest la necessitat de vetllar per la pervivència de les poblacions esmentades en aquest treball. Per això, és indispensable analitzar quines són les amenaces que poden posar en perill el manteniment d'aquestes poblacions als Pirineus Orientals.

El fenomen del canvi climàtic provoca, en general, un desplaçament de les espècies cap al nord buscant zones més fredes. En el cas dels odonats, aquest fet s'ha pogut evidenciar els últims anys amb la presència al centre i nord de la península Ibèrica d'espècies d'origen africà que, anteriorment, només s'havien detectat al sud. Aquest fet afecta clarament les espècies de muntanya, que al nord dels Pirineus, no trobaran el seu hàbitat adient fins a la zona del massís Central francès i els Alps. Per tant, la supervivència d'aquestes espècies als Pirineus està clarament amenaçada per aquest fenomen. En el cas del Pixaví alabarrat (*Sympetrum pedemontanum*), tot i no tractar-se d'una espècie de muntanya, l'efecte del canvi climàtic és el mateix, més al nord no trobarà un hàbitat adient fins a més de 300 quilòmetres.

La segona gran amenaça per al manteniment de la biodiversitat és la destrucció i alteració dels hàbitats que, en el cas dels odonats, poden estar especialment afectats pel fet de dependre exclusivament d'hàbitats lligats a les masses d'aigua. En el cas de les espècies de muntanya, aquesta amenaça es pot concretar en l'extensió dels dominis esquiables, en l'excessiva freqüentació turística dels seus llocs de cria o, fins i tot en l'excessiu trepig del bestiar.

En el cas de les poblacions de les Bulloses i del Capcir no podem obviar l'existència de dues grans estacions d'esquí, com Font-Romeu i els Angles, ben a prop de les zones de reproducció d'aquestes espècies. Tot i que considerem improbable que una hipotètica ampliació del domini esquiable pugui fer que les noves traces de les pistes afecti els estanys de la zona, no és menys cert que la incertesa de les precipitacions a l'hivern fa que cada vegada es depengui més de la fabricació de neu artificial. Per fabricar-la és necessari tenir disponible una

gran quantitat d'aigua i, per aconseguir-ho, és fàcil caure en la temptació de modificar la configuració natural dels estanys de la zona per emmagatzemar-la millor o poder disposar-ne amb més facilitat. Tot i no disposar de registres anteriors a la construcció de la presa del llac de les Bulloses, tot ens fa pensar que no és casual la molt menor presència d'odonats al voltant d'aquest llac respecte als altres estanys de la zona.

L'excessiva freqüentació turística pot afectar el manteniment de les poblacions del Doncell llancer (*Coenagrion hastulatum*) als estanys de Malniu i a l'estany de l'Orri. Caldria, doncs, fer un seguiment acurat d'aquestes poblacions per evitar que això passi. El mateix problema el trobem a la zona de les Bulloses i, especialment a l'estany de la Pradella, un dels més freqüentats, lloc de cria de vàries de les espècies esmentades. En aquest estany hem pogut observar les larves de Maragda envellutada (*Cordulia aenea*) desplaçant-se per l'herba, enmig dels visitants de la zona, buscant un lloc on poder fer la transformació en adult o postes de l'Espiadimonis gran (*Aeshna grandis*) a la vora del llac, a menys d'un metre del camí on a l'estiu transiten cada dia centenars de persones. També és normal veure a l'estiu bestiar pasturant entorn d'aquest llac, especialment cavalls.

En el cas dels estanys de muntanya on, a la majoria d'ells, és permesa la pesca esportiva; la introducció d'espècies aquàtiques al·lòctones també pot ser una amenaça per a les poblacions d'odonats pel fet que la seva fase de larva, que pot durar alguns anys, es desenvolupa a l'aigua.

Esment a part mereix la població de Pixaví alabarrat (*Sympetrum pedemontanum*) de les riberes del Segre, única als Pirineus i a la península Ibèrica. Aquesta espècie la va citar per primera vegada a la Cerdanya M. Cuní i Martorell l'any 1881. Durant més d'un segle no hi hagué cap més cita a la Cerdanya fins que l'any 2005 membres del grup Oxygastra la tornen a detectar al marge esquerre del Segre, prop de Sanavastre. A partir d'aquesta trobada, any rere any, s'ha pogut anar comprovant la seva pre-

sència, mai de manera abundant i, a la vegada, s'han pogut determinar els escassos punts on es reproduïx. Se l'ha vista volar des dels volts de l'església de Santa Maria de Quadres fins al Molí de Ger, no allunyant-se més d'uns pocs centenars de metres de les vores del Segre. Per tant estem parlant d'una població molt reduïda que sobreviu en una àrea també molt reduïda. L'increment de visitants en aquesta zona des que es va construir la palanca per travessar el riu no es considera com la principal amenaça, ja que difícilment es transitarà per les zones on cria per tractar-se de zones embassades on l'aigua poc o molt flueix. El que sí que representa una amenaça per a la població d'aquesta espècie a les riberes del Segre són les constants intervencions a la llera del riu amb maquinària pesant, suposem que per evitar danys com els ocasionats per les riuades de l'any 1982. Aquestes intervencions modifiquen constantment els micro-hàbitats d'aquest espai i, si no es fan amb molta cura, poden provocar l'extinció de l'espècie a aquesta zona i, per tant a la península. Tractant-se d'una zona inclosa en el Pla d'Espais d'Interès Natural (PEIN) caldria establir, de manera urgent, un pla de gestió per al manteniment de l'espècie.

A tall de resum, a la taula 5, es mostren els espais crítics per a la supervivència d'aquestes espècies a la Cerdanya i als Pirineus orientals.

<i>Coenagrion hastulatum</i>	Estany de l'Orri, estany Sec de Meranges, les Bulloses
<i>Cordulia aenea</i>	Les Bulloses
<i>Somatochlora metallica</i>	Les Bulloses
<i>Lucorrhinia dubia</i>	Les Bulloses
<i>Aeshna Grandis</i>	Les Bulloses
<i>Sympetrum danae</i>	Les Bulloses
<i>Sympetrum pedemontanum</i>	Riberes del Segre

Taula 5. Espais crítics per a la continuïtat d'aquestes espècies

Referències:

- Les libèl·lules de Catalunya (Grup d'Estudi dels Odonats de Catalunya, 2016)
 - Les Libellules de France, Belgique et Luxembourg (Grand D., Boudot J.P., 2006)
 - Atlas of the European dragonflies and damselflies (J.P. Boudot & V.J. Kalkman, 2015)
 - Composición biogeográfica de la fauna de libélulas (Odonata) de la Península Ibérica , con especial referencia a la aragonesa (Antonio Torralba Burrial 1 & Francisco J. Ocharan, 2007)
 - Observatoire des Odonates de France (Société française d'odonatologie, www.libellules.org, 2007)
 - Atlas des papillons des jours et des libellules de Languedoc- Roussillon (www.libellules-et-papillons-lr.org)
- (El contingut d'aquest article fou presentat a les I Jornades de Fauna de Cerdanya el 12 de maig 2018.)

Els urodels (salamandres i tritons) de la Cerdanya

Albert Montori Faura*

Resum

A la Cerdanya trobem actualment tres espècies d'urodels (amfibis amb cua): la salamandra (*Salamandra salamandra*), el tritó palmat (*Lissotriton helveticus*) i el tritó pirinenc (*Calotriton asper*). Això implica que en aquesta regió biogeogràfica tenim representats el 50% dels urodels catalans. Les tres espècies es caracteritzen per tenir requeriments ecològics molt diferents. Així, mentre el tritó pirinenc ocupa preferentment alguns dels torrents que drenen del vessant nord del Cadí, el tritó palmat presenta una distribució pràcticament restringida a la plana al·luvial del riu Segre. Per altra banda, la salamandra d'hàbits fonamentalment terrestres habita la major part dels boscos de la Cerdanya, sent absent a gairebé tota la plana al·luvial. En concret, la salamandra, encara que molt ben distribuïda per tota la Cerdanya, presenta una forta competència amb el tritó pirinenc en els torrents on es troben en sintopia. En aquesta presentació donarem a conèixer els trets bàsics de la biologia i ecologia d'aquestes espècies i explicarem el perquè d'aquesta distribució tan diferencial.

Introducció

Els Urodels són un grup natural molt homogeni. Es caracteritzen per presentar cua en estat adult, proveïda de vèrtebres lliures i articulades entre si. El cos és bastant allargat i presenta el coll ben diferenciats. Com la resta dels amfibis són ectotèrmics i posseeixen una baixa taxa metabòlica. En general són molt més dependents de la humitat ambiental que els anurs i moltes espècies són molt aquàtiques. No presenten una diversitat de models reproductors tan alta com els anurs, i en particular, els urodels presents a la Cerdanya presenten fecundació interna (sense òrgans copuladors),

oviparisme o ovoviviparisme i desenvolupament indirecte per mitjà d'una larva aquàtica, caudada, tetràpode i de respiració branquial. Les larves, al contrari de les dels anurs, no tenen aspecte pisciforme, i al cap de pocs dies de l'eclosió ja presenten les quatre extremitats. Les larves pateixen una metamorfosi al final del desenvolupament larvari, però en ella no es produeixen tants canvis com en els anurs. La respiració de les formes larvàries és branquial, mentre que en els adults aquesta es realitza mitjançant els pulmons, pell o mucoses internes (respiració bucofaríngea). La majoria d'urodels poden prescindir de la respiració pulmonar, donant-se casos d'atròfia total o parcial d'aquest òrgan, com succeeix amb el tritó pirinenc. Tots els urodels són carnívors, tant en estat adult com larvari.

Les tres espècies d'urodels presents a la Cerdanya, la salamandra (*Salamandra salamandra*), el tritó palmat (*Lissotriton helveticus*) i el tritó pirinenc (*Calotriton asper*) pertanyen a la família salamandridae que a Catalunya està representada per sis espècies. Les tres no presents a la Cerdanya són el tritó del Montseny (*Calotriton arnoldi*), amb una distribució restringida al Massís del Montseny, L'ofegabous (*Pleurodeles waltl*), present al sud del Principat i el tritó verd (*Triturus marmoratus*) que es distribueix pel nord-est català i el sud en zones properes al riu Ebre.

Des del punt de vista ecològic els urodels podem dividir-los en dos grups: els fonamentalment terrestres com la salamandra i els aquàtics on s'inclouen els nostres tritons. Encara que tots dos presenten fases larvàries aquàtiques, la diferenciació ve donada pel temps que passen els adults a l'aigua que pot ser puntual com en el cas de les salamandres, temporal com és el cas del tritó palmat que pot roman-

dre a l'aigua força mesos o gairebé permanentment com és el cas del tritó pirinenc. Els dos tritons presents a la nostra comarca tenen però adaptacions ben diferenciades. Mentre el tritó palmat ocupa fonamentalment aigües quietes o amb molt poc corrent, el tritó pirinenc presenta importants adaptacions a viure en medis torrentícoles i per tant amb corrent com veurem més endavant. Totes aquestes diferències es tradueixen en tot un conjunt d'adaptacions i característiques particulars (Figura 1).

descriu diverses espècies de les quals una viu a la península Ibèrica (*Salamandra salamandra*). És un urodel de talla mitjana i aspecte robust que no sol superar els 200 mm de longitud total. El cap, ben diferenciat del cos, és robust. En general és tan ampla com llarg. Les glàndules paròtides estan molt desenvolupades, observant-se en elles clarament els porus glandulars (Figura 2). El cos és gruixut, gairebé cilíndric a excepció de la seva zona ventral. Presenta nombrosos solcs transversals ben marcats

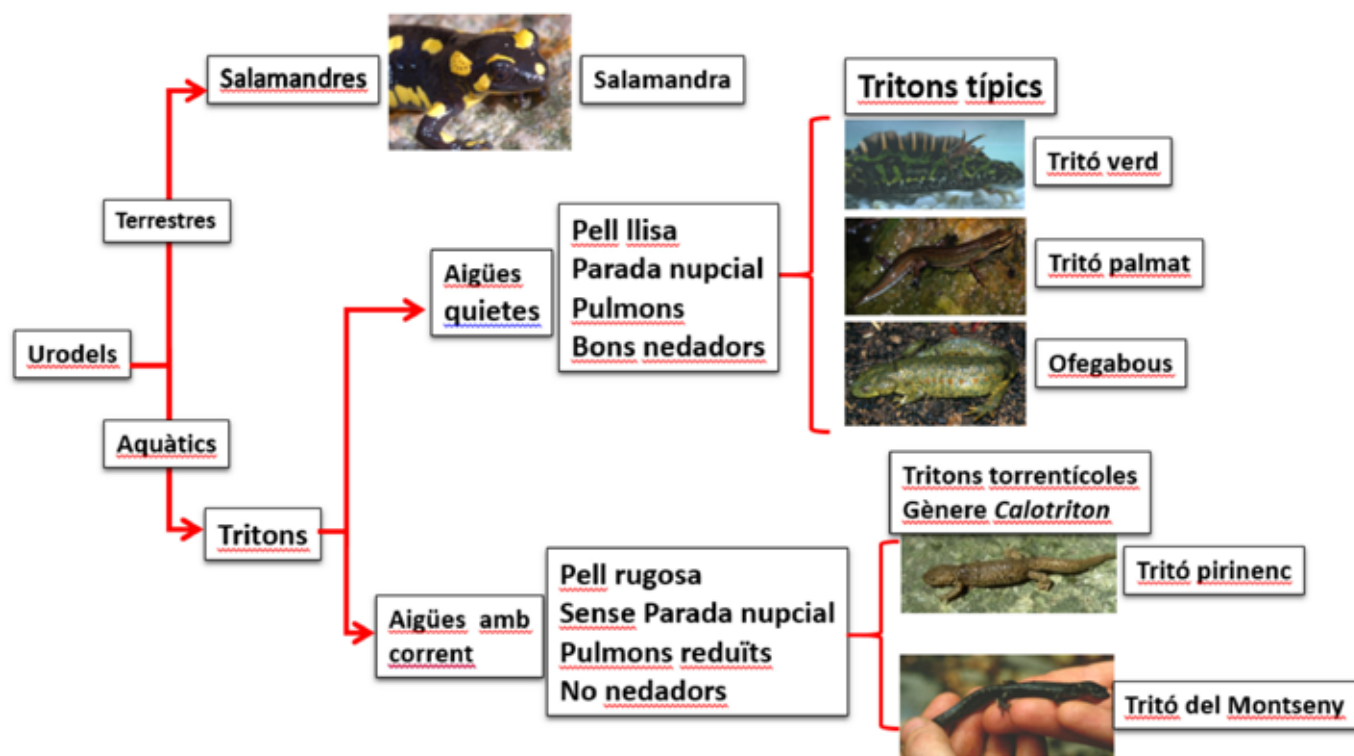

Figura 1.- Característiques ecològiques i adaptatives dels urodels catalans.

En el present estudi donarem a conèixer la situació actual de les tres espècies d'urodels presents a la Cerdanya i farem especial èmfasi en la seva biologia, fenologia, distribució i les amenaces que actualment tenen a la zona tractada.

Salamandra (Salamandra salamandra).

El gènere *Salamandra* es distribueix per tot Europa central i meridional, nord d'Àfrica, i el sud-est asiàtic fins al Caucas i Síria. S'han

als costats del cos, que estan especialment desenvolupats en les femelles. S'observen dues fileres paral·leles de porus glandulars protuberants, que es disposen longitudinalment a banda i banda de la línia vertebral. Les extremitats són curtes i bastant gruixudes. Els dits, desproveïts de membranes interdigitals, són una mica aixafats. Les extremitats anteriors, una mica més curtes que les posteriors. La pell és llisa i brillant. El color general de fons és negre, rarament marró fosc, amb taques grogues

Figura 2.- Detall de la salamandra on s'observen els orificis glandulars de les glàndules paròtides.

de distribució i amb un patró molt irregular i variable. A Catalunya presenta un disseny dorsal a dues bandes amb freqüents interrupcions i solen tenir el ventre molt tacat de groc amb gruixudes línies irregulars de contorn ben definit. Els individus larvaris en les poblacions ovovívores com és el cas de la Cerdanya, les larves posseeixen ja les quatre extremitats en néixer. La seva longitud és variable, des d'uns

20 mm en néixer fins a 65 o fins i tot 80 mm en el moment de la metamorfosi. Les larves en néixer tenen una coloració bruna, clapada de negre. De mica en mica, en créixer, s'enfosqueixen més i es marquen molt clarament les taques clares o groguenques a la zona proximal superior de les quatre extremitats (Figura 3). En apropar-se la metamorfosi el ventre es torna grisós, les brànquies i la cresta es redu-

Figura 3.- Exemplar larvari de salamandra on es veuen les característiques taques blanques de la base de les potes i que són un caràcter diagnòstic.

eixen progressivament, i es distingeixen ja les taques groguenques típiques de l'animal terrestre, encara que amb una disposició diferent de la de l'adult i amb les vores més difuses.

Ocupa biòtops diversos, encara que predomina als forestals amb cobertura vegetal elevada com són els alzinars, tota mena de pinedes, fagedes, rouredes, avetoses, etc... També es troba a prats, vegetació de ribera i conreus. A aquests biòtops selecciona els llocs més humits i ombrívols. Els adults poden amagar-se sota pedres i troncs o aprofitar els caus de petits rosegadors. Als indrets més àrids de la part sud de la seva distribució aquesta espècie està més restringida a les surgències d'aigua, mines, fonts, etc. i, fins i tot, pot tornar-se cavernícola (Sant Llorenç del Munt i Garraf per exemple).

És una espècie essencialment nocturna, només els dies de pluja o de boira pot trobar-se activa durant el dia. Les condicions òptimes d'activitat fora dels seus refugis es donen amb humitat relativa molt alta (95-100%) o amb pluja i amb una temperatura de l'aire entre 6 i 14°C. Malgrat això, a la Cerdanya han estat observades en diverses ocasions actives a temperatures de 0 °C o inferiors. En un d'aquests casos es va comprovar que mantenien actives amb una temperatura cloacal per sobre dels 3 °C amb una temperatura exterior de 0°C. Durant el dia solen romandre amagades en els

seus refugis, sota pedres, en galeries, troncs, sota la molsa, en murs de pedra, talussos, entre les arrels dels arbres. Són animals bastant territorials que realitzen curts desplaçaments des del seu refugi a punts molt concrets. La mobilitat més gran la mostren les femelles quan busquen llocs per realitzar els parts i els subadults. No obstant això, la resta de l'any, mostren un acusat sedentarisme voltant d'un refugi determinat, al qual tornen gairebé sempre. A la Cerdanya l'activitat acostuma a iniciar-se a l'octubre-novembre amb temperatures ambientals baixes però humitat elevada o pluja. A alta muntanya solen mostrar activitat durant l'estiu, inactivant-se a l'hivern, mentre que a les zones baixes romanen actives durant tot l'hivern.

A Catalunya, *Salamandra salamandra* es troba des del nivell del mar fins als 2300 m d'altitud tot i que a la Cerdanya gairebé no arriba a superar els 2000 m d'altitud al vessant sud pirinenc. En les àrees més seques de Catalunya és absent a baixes altituds (costa tarragonina). De forma general es distribueix per sobre de la isohieta dels 600 mm de pluviositat mitjana anual, encara que localment i a causa de factors microclimàtics, pot trobar-se per sota d'aquest límit. Està àmpliament distribuïda per les províncies de Girona, Barcelona i nord de Lleida, essent molt més escassa a la de Tarragona. Falta a la plana empordanesa (Aigua-

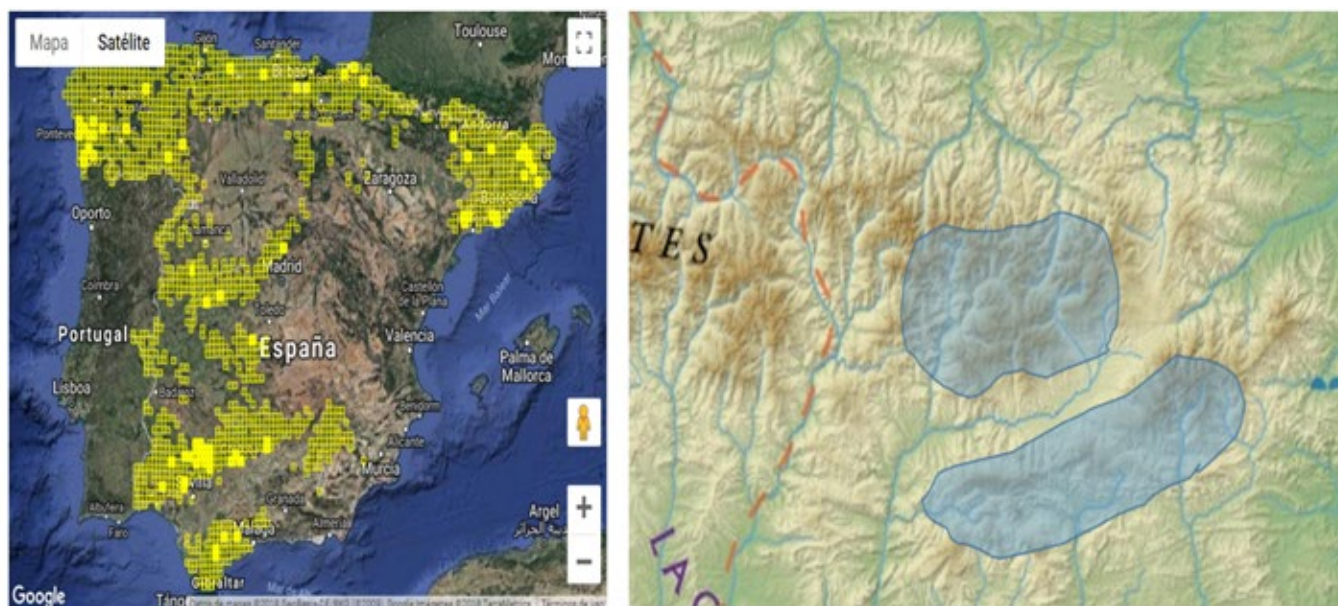

Figura 4.- Distribució de la salamandra a Espanya (esquerra) i a la Cerdanya (dreta).

molls de l'Empordà i rodalia), litoral tarragoní, Delta de l'Ebre, Depressió Central i a la Conca de Tremp (Figura 4). Així doncs, la salamandra ocupa una àmplia zona oriental i, cap a l'oest penetra seguint tres falques. Una seguint el Pirineu, la segona el Montsec i la tercera la serralada prelitoral fins a la Serra de Prades.

A la Cerdanya presenta una distribució montana (Figura 4). Espot considerar absent de la plana ceretana tot i que puntualment pot presentar alguna població. És força abundant als torrents que baixen de la serra del Cadí-Moixeró i del vessant sud pirinenc. Ara bé, està absent als torrents on la truita és abundant i molt escassa on trobem bones poblacions de tritó pirinenc. Competeix en l'ús dels torrents amb *Calotriton asper*, que la desplaça, ja que els adults de tritó pirinenc depreden sobre les larves de *Salamandra salamandra*. A la Cerdanya s'observa una clara segregació espacial entre les dues espècies en els torrents que hi conviuen, ocupant la salamandra precisament aquells trams en què el tritó pirinenc escasseja o està absent.

Tot i que l'evident aposematisme de l'espècie evidenciï el seu mal gust i toxicitat, hi ha alguns depredadors que la consumeixen. En general els adults tenen pocs depredadors. Entre els principals trobem les serps d'aigua (*Natrix streptophora* i *Natrix maura*). Les larves són depredades per larves d'invertebrats aquàtics (Coleòpters i Odonats principalment), truites, sangoneres, aus aquàtiques, tritons pirinencs i colobres d'aigua entre d'altres.

Els aparellaments d'aquesta espècie tenen lloc a terra i es produeixen durant la nit. Durant el zel els mascles són bastant territorials encara que realitzen freqüents desplaçaments dins de les zones de reproducció, amb la intenció de localitzar una femella. Els acoblaments es produeixen a la tardor, encara que en les poblacions d'altitud aquests també es produeixen a la primavera. S'han descrit combats entre mascles en el període reproductor. Per als parts, les femelles solen escollir aigües amb poc corrent o quietes i netes i lleugerament àcides, però, s'han localitzat també en

aigües tèrboles i eutròfiques. A la Cerdanya s'observen larves en el medi aquàtic des del mes d'abril fins a agost. Esporàdicament i en funció de la climatologia es poden observar larves encara al mes de setembre. Després de la metamorfosi els individus joves porten una vida terrestre i arriben a la maduresa sexual al tercer o quart any de vida.

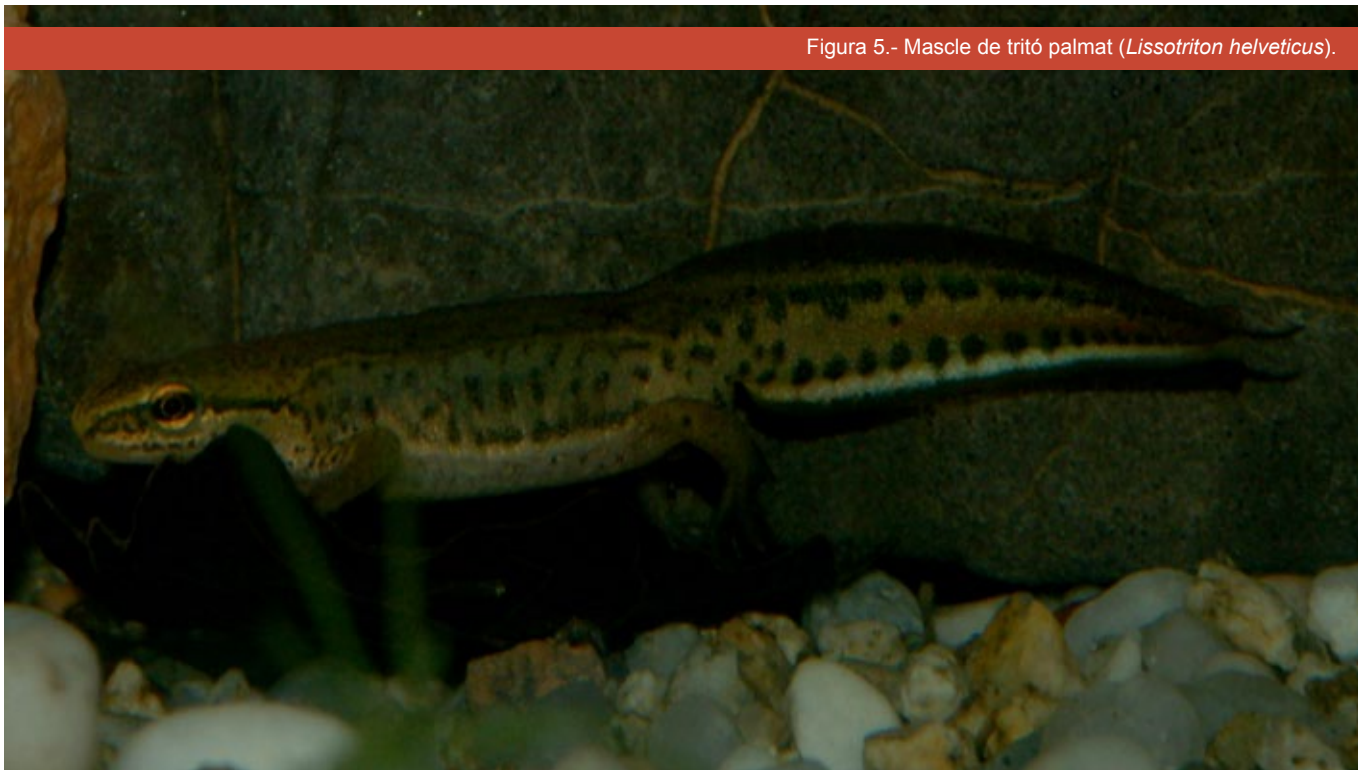
Catalogada per la UICN com una espècie de preocupació menor pel que fa a conservació, els principals factors d'amenaça són la pèrdua d'hàbitat, de punts de reproducció i la desforestació. De totes maneres, un dels factors de mortalitat directa més important el constitueix el trànsit rodat, ja que en nits de pluja moren atropellades un gran nombre de salamandres en determinats punts de la nostra geografia. A més, les poblacions d'alta muntanya i les lacustres es poden veure afectades per l'alliberament de salmònids que depreden sobre les larves. Darrerament l'aparició a Europa del fong *Batrachochytrium salamandrivorans* provinent d'Àsia i que pràcticament ha acabat amb les salamandres de Bèlgica i Holanda s'afegeix com una nova greu amenaça, més si tenim en compte que aquest fong ja ha estat localitzat en poblacions naturals de Catalunya. Caldrà fer un seguiment extensiu i intensiu de la progressió d'aquest fong extremadament letal per aquesta espècie.

Tritó palmat (*Lissotriton helveticus*).

Lissotriton és un gènere d'urodels originària d'Europa i part d'Àsia Menor. Com la majoria dels tritons són aquàtics només durant l'època de cria. La resta de l'any viuen en hàbitats terrestres i humits. Actualment es reconeixen deu espècies d'aquest gènere de les quals dues habiten a la península Ibèrica (*L. boscai* i *L. helveticus*) i només la darrera es localitza a Catalunya.

Lissotriton helveticus és un petit tritó que poden assolir els 83 mm els mascles i 92 mm les femelles, encara que habitualment són de menor talla (Figura 5). El cap és lleugerament més llarg que ample, i el musell és més truncat en els mascles. El cos és de secció quadran-

Figura 5.- Mascle de tritó palmat (*Lissotriton helveticus*).

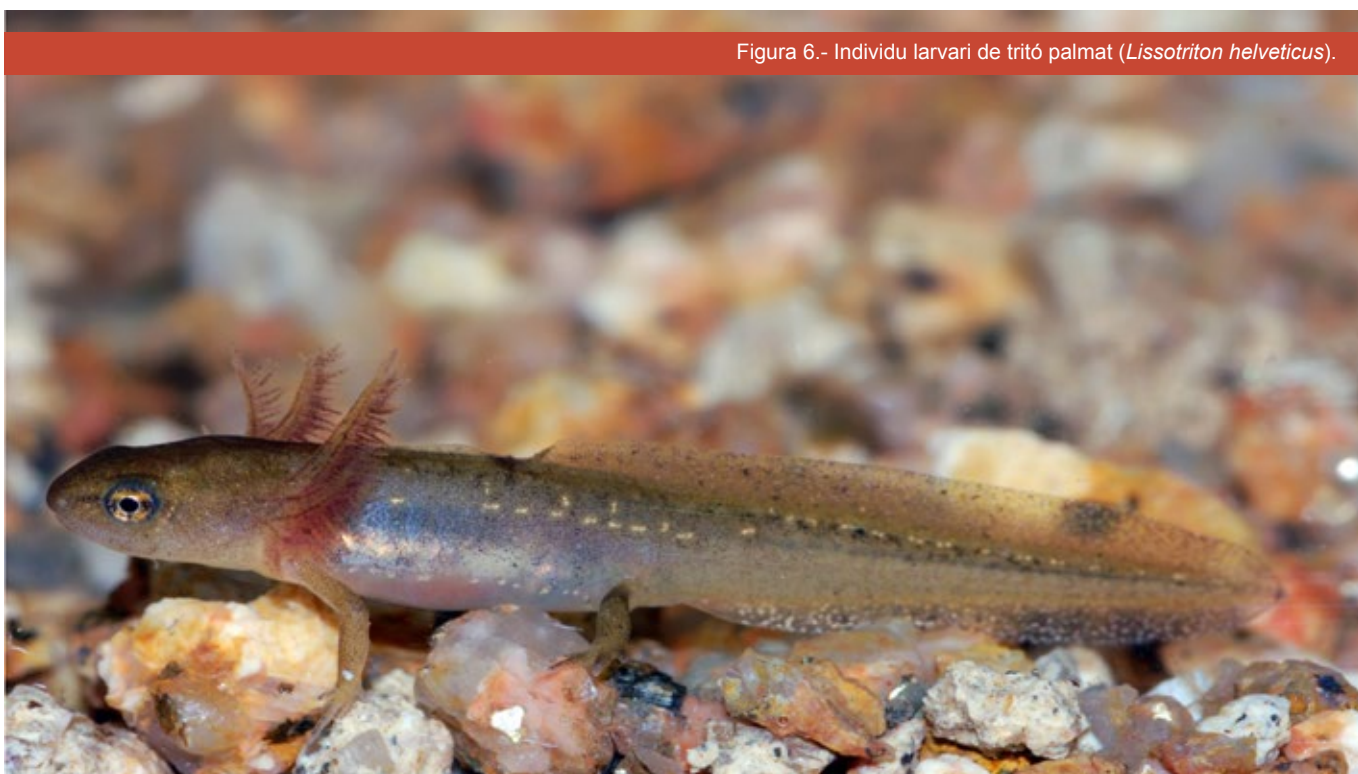

gular en els mascles i arrodonit en les femelles. La cua, aplanada lateralment, presenta un clar dimorfisme sexual durant l'època de zel, ja que, els mascles, tenen un filament caudal que està absent en les femelles. Els mascles també presenten durant el període de zel, un típic palmejat entre els dits de les extremitats posteriors. La coloració presenta tonalitats dorsals i laterals més o menys brunes o groguen-

ques i les ventrals tanmateix groguenques. Les larves, de vida aquàtica, poden assolir fins a 45 mm de longitud (Figura 6). En néixer presenten dues bandes fosques longitudinals. Quan són propers a la metamorfosi la coloració es torna més fosca i es redueixen les brànquies i la cresta.

El tritó palmat, a més de la península Ibèrica, es troba a França, Gran Bretanya, Bèlgi-

Figura 6.- Individu larvari de tritó palmat (*Lissotriton helveticus*).

ca, Holanda, Luxemburg, Suïssa, Alemanya i en l'extrem occidental de la República Txeca. És per tant una espècie de distribució europea occidental. A la península Ibèrica es distribueix per l'extrem nord (Figura 7), sent més abundant a la zona central del nord de la seva àrea de distribució.

ços abandonats del riu, basses per abeurar el bestiar i zones d'aiguamoll. Darrerament sembla haver augmentat la seva distribució com a conseqüència de l'aplicació de mesures de restauració ambiental a la plana d'inundació del Segre. Actualment les millors poblacions d'aquesta espècie es localitzen a les Basses de Gallissà i als braços, basses i séquies dels

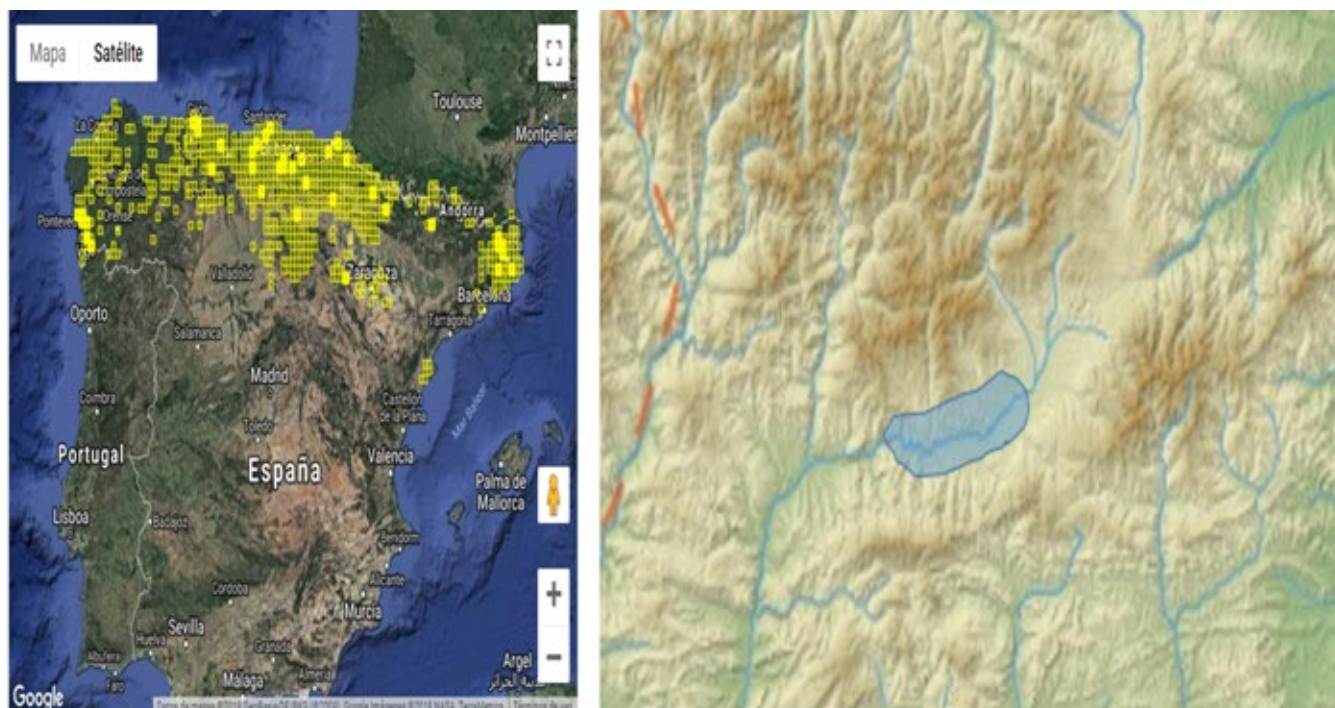

Figura 7.- Distribució del tritó palmat a Espanya (esquerra) i a la Cerdanya (dreta).

A Catalunya es diferencien dos nuclis poblacionals (Figura 7). Un, majoritàriament a la província de Girona, que ocupa les comarques del Baix i l'Alt Empordà, la Garrotxa, el Gironès, el Pla de l'Estany, La Selva, l'Osona i nord-est del Vallès Oriental, el Maresme i el Moianès, i un altre nucli pel sud que ocupa el Montsià i el Baix Ebre. A més, hi ha poblacions puntuals en el Pirineu català, força més abundants al Pirineu occidental català que a l'oriental i que representen la continuació de la distribució europea amb què es troben connectades. Les poblacions del sud de Catalunya molt probablement s'han originat a partir d'exemplars provinents de la conca de l'Ebre.

A la Cerdanya es distribueix únicament per la plana ceretana (Figura 7), seguint el curs del riu Segre. A la plana ceretana fa uns anys presentava poblacions disperses ocupant bra-

voltants de Sanavastre. Tot i que aquesta espècie pot arribar a trobar-se fins als 2400 m d'altitud, no està present a cap sistema lacustre del vessant sud del Pirineu ceretà tot i que a Andorra i França sí que s'ha localitzat als llacs d'alta muntanya del vessant nord pirinenc, on tampoc és gaire abundant. La seva absència als llacs pirinencs ceretans no té massa explicació, ja que hi trobem hàbitats adequats. Tot sembla indicar que es tracta més d'un procés de rarificació de les poblacions pirinenques cap a l'est de Catalunya on es trobarien en el límit de distribució oriental en l'eix axial pirinenc i en conseqüència amb poblacions més disperses. Aquesta manca de localització a l'alta muntanya de la Cerdanya i una morfologia més pròpia de les poblacions orientals del sud de França i nord de Catalunya (talla petita), fan pensar que l'origen de les poblacions ceretanes de tritó

palmat s'ha d'explicar com una continuïtat de les poblacions franceses del Vallespir, Conflent i Alta Cerdanya, des d'on aquests tritons haurien colonitzat la vall del Segre.

El Tritó palmat és de les espècies de tritons la menys aquàtica. Durant el període reproductor, molt variable d'una localitat a una altra, roman en l'aigua, abandonant aquest mitjà en general tan aviat finalitza el mateix. No sembla ser massa exigent pel que fa al tipus de massa d'aigua, ja que s'ha localitzat en gran diversitat de medis aquàtics al llarg de la seva distribució. Ara bé, a la Cerdanya com ja s'ha comentat només el localitzarem a punts d'aigua estancada o amb molt poc corrent, sempre aïllats del curs central del riu Segre. La presència de vegetació aquàtica però afavoreix la seva presència, ja que entre aquesta vegetació es pot refugiar dels peixos, el seu principal predador.

La reproducció d'aquesta espècie es produeix a l'aigua. A diferència d'altres zones de Catalunya o pot trobar-se a l'aigua ja des del mes de gener, a la Cerdanya la reproducció s'inicia a la primavera. La posta es perllonga diversos mesos i s'inicia al cap de dues setmanes de la parada nupcial la qual és força elaborada. Cada femella diposita entre 100 i 350 ous de forma individual fixant-los en l'interior de petites fulles doblegades. De vegades quan la vegetació escasseja els fixen en el fons o a les parets de la bassa al descobert. El període larvari a la Cerdanya sol durar de dos a tres mesos i finalitza amb la metamorfosi cap al mes de juliol.

Els adults romanen a l'aigua fins ben entrat l'estiu, tot i que tant l'entrada com la sortida del medi aquàtic depèn de la climatologia. En la fase terrestre mostra hàbits bastant ocults, encara que quan abandonen l'aigua solen romandre un temps en els seus voltants amagats sota pedres, troncs o qualsevol altre refugi. Posteriorment es dispersen pels voltants. Els individus metamòrfics solen romandre pels voltants de la bassa, entre la vegetació dels marges o sota pedres, on es poden arribar a agrupar molts exemplars esperant les condicions òptimes d'humitat per dispersar-se. Aquest fet pot no donar-se fins a les pluges de

finals d'estiu, moment en què es dispersarien. Els individus d'aquesta espècie, malgrat la seva mida petita, realitzen grans desplaçaments per terra fet que els ofereix una gran capacitat colonitzadora de nous hàbitats.

Catalogada per la UICN com una espècie de preocupació menor en l'àmbit de conservació els principals factors d'amenaça són la pèrdua d'hàbitat i la introducció de peixos. La pèrdua d'hàbitat a la Cerdanya ara per ara no es pot considerar un factor d'amenaça, ja que contràriament al que succeeix a altres punts de Catalunya, a la plana el nombre d'hàbitats s'ha incrementat amb les mesures de gestió de l'espai fluvial del riu Segre. Ara bé, l'abandonament de les activitats tradicionals ha fet que algunes basses s'hagin abandonat i actualment no siguin hàbitats adequats per al tritó palmat com a succeït a Baltargà i a les zones intensament urbanitzades de la plana ceretana. És important per aquesta espècie que es mantingui la interconnexió entre punts de reproducció, ja que el funcionament metapoblacional d'aquesta espècie precisa de punts d'aigua connectats. Això no obstant a la Cerdanya sembla que no és un problema, ja que el riu Segre i en concret la seva plana al·luvial està funcionant com a corredor biològic.

Tritó pirinenc (*Calotriton asper*).

La coloració és en general bruna o grisenc a encara que poden presentar gran variabilitat. Sovint presenten una línia dorsal axial més o menys contínua de color groc intens i de vores irregulars que es va fent menys aparent amb l'edat. El ventre presenta en general una zona central de coloració groc-taronja o vermella, que pot estar més o menys tacada de fosc. Els exemplars de major edat presenten coloracions molt menys. La línia groga dorsal és una coloració mimètica que fa que els tritons passin desapercibuts al fons del torrent quan abandonen els refugis. Aquesta línia groga es confon amb les fulles de salze que hi ha al torrent que també s'engrogeixen d'una forma similar. La coloració taronja ventral és en canvi una coloració d'avertiment o aposemàtica que avisen d'una

Figura 8.- Amplexus de tritó pirinenc (*Calotriton asper*). A la dreta la femella i a l'esquerra el mascle.

suposada toxicitat als seus depredadors.

És un tritó de mida mitjana que no acostuma a superar els 15 cm de longitud total. El cap està fortament deprimit i és més llarg que ample (Figura 8). Té el musell pla i aixecat, els ulls són petits i en posició lateral, no té glàndules paròtides secretores substàncies irritants i presenta nombrosos tubercles o berrugues. Mascles i femelles són fàcilment distingibles per diversos caràcters externs. La principal diferència la trobem a la forma de la cloaca. Mentre la dels mascles és globosa o semiesfèrica, la de les femelles és cònica dirigida cap enrere. Per altra banda, la cua dels mascles és molt més curta, alta i musculosa que la de les femelles. Els individus immadurs tenen un aspecte similar al de les femelles i amiden entre 50 i 90 mm i porten una vida pràcticament terrestre. Les larves poden assolir fins a 60 mm de longitud. El cap és molt allargat i quan tenen ja les quatre extremitats presenten els ulls petits així com les brànquies reduïdes (Figura 9). Cresta present

a la meitat posterior del tronc i a la cua i amb l'extrem arrodonit. Dits amples i curts. Coloració fosca, grisa, bruna o negra.

Es distribueix per tota la zona pirinenca i prepirinenca vivint a torrents i llacs d'aigües que no superin els 15-16 °C a l'estiu. Aquest tritó prefereix cursos d'aigua amb un fort desnivell i sense vegetació aquàtica; evita els fons amb llim i les aigües amb molta matèria orgànica. Això fa que quan ens acostem a les planes i les valls s'obren, la presència d'aquest tritó es faci molt estranya. És un amfibi que també pot viure als cursos subterranis. A la Cerdanya el trobarem als petits torrents del vessant nord del Cadí-Moixeró (Figura 10) sempre que els torrents mantinguin aigua tot l'any i no hi hagi abundància de truita, el seu principal depredador. No ha estat localitzat als torrents que baixen del vessant sud pirinenc a la Cerdanya.

És una espècie que presenta hàbits principalment crepusculars i nocturns, encara que no és rar observar-la durant el dia sortint dels

Figura 9.- Exemplar larvari de tritó pirinenc (*Calotriton asper*).

seus refugis, especialment cap al migdia. Habitualment es refugia sota o entre les pedres dels torrents d'on no surt més que per alimentar-se, reproduir-se o quan se sent en perill.

En condicions normals cap al mes d'octubre quan la temperatura de l'aigua baixa dels 5°C els tritons surten del curs i s'enterren profundament als marges per passar l'hivern. No és fins al mes de març que tornen cap a l'aigua amb el desglaç. El fet que visqui en rierols amb fort corrent fa que presenti nombroses adaptacions en la seva biologia i morfologia per tal d'evitar ser arrossegat per l'aigua. Donat que tenen els pulmons atrofiats respiren fonamentalment per la pell. Per això només pot viure en aigües molt netes i oxigenades, és a dir a aigües fredes i amb corrent. Quan aquests torrents que provenen de la Serra del Cadí-Moixeró arriben a la plana o bé travessen els pobles, les condicions deixen de ser bones per a la seva presència, ja que les aigües perden velocitat, guanyen temperatura, augmenten el seu contingut de matèria orgànica i en conseqüència porten molt menys oxigen dissolt.

D'altra banda hi ha tota una altra sèrie de

modificacions de comportament i de morfologia lligades a la reproducció i que són característiques de *Calotriton asper*. Si d'una banda els tritons típics presenten una parada nupcial que només és viable en aigües quietes, el tritó pirinenc presenta un comportament sexual característic d'aigües ràpides. Així, en l'aparellament el mascle captura la femella amb la cua per la part posterior del cos per tal d'apropar les cloaques del mascle i la femella. Aquest tipus d'aparellament anomenat amplexus, permet que els espermatozoides empaquetats en una estructura anomenada espermatòfor passen del mascle a la femella sense entrar pràcticament en contacte amb l'aigua i impedit d'aquesta manera que el corrent els arrossegui. Per tant, als tritons la fecundació és interna.

Aproximadament cap al mes d'abril les femelles comencen a buscar les zones més tranquil·les dels torrents per pondre els ous d'un en un. D'aquests ous surten, entre juny i juliol, unes petites larves de vida aquàtica que són com unes petites còpies dels adults, però que presenten respiració per brànquies externes (Figura 9) i que viuen a les zones

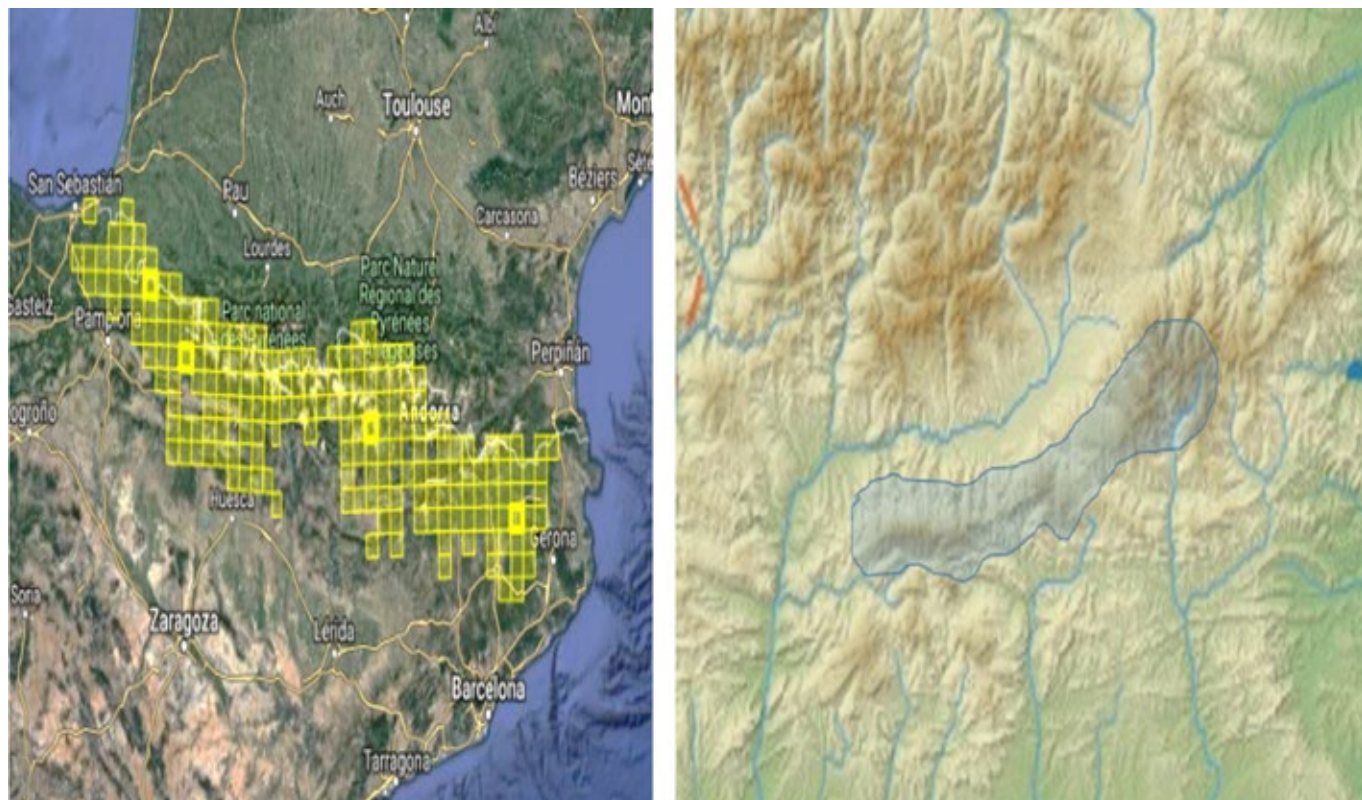

Figura 10.- Distribució del tritó pirinenc a Espanya (esquerra) i a la Cerdanya (dreta).

més obagues i someres dels rierols. Aquestes larves restaran a l'aigua com a mínim un any, metamorfosejant-se l'estiu següent amb una mida aproximada de 50 mm. Un cop finalitzen la metamorfosi abandonen el curs del torrent i passen a tenir una vida exclusivament terrestre fins que al cap de dos anys com a mínim retornen al torrent un cop assolida la maduresa sexual.

L'alimentació d'aquest tritó està basada principalment en organismes aquàtics, entre els quals destaquen les larves de mosques de les pedres (plecòpters), d'efímeres (efemeròpters), de frigànies (tricòpters) i de dípters. També depreden sobre les larves de salamandra, fet que es tradueix en una certa exclusió entre ambdues espècies. El principal depredador del tritó pirinenc és la truita de riu, la qual s'alimenta tant de les seves larves com dels adults. Això fa que les poblacions de tritons estiguin relegades als torrents on la truita no està present o als rierols on els tritons es poden refugiar a zones on les truites no hi accedeixen fàcilment. Un exemple d'aquest segon tipus de torrent seria el torrent d'Ingla i Santa Eugènia on semblen conviure les dues espècies als ma-

teixos llocs, encara que si donem una ullada més detallada al rierol veurem que es localitzen a diferents microhàbitats dins del torrent i coincideixen realment a molt poques zones. De totes maneres, la introducció de truita amb finalitats piscícoles ha estat a tot el Pirineu una de les principals causes d'extinció local de les poblacions de tritó pirinenc. La serp d'aigua també és un potencial depredador d'aquesta espècie encara que aquesta colobra acostuma a ser força escassa als torrents on habita el tritó.

Considerada com gairebé amenaçada per la UICN, a la Cerdanya podem que les poblacions de tritó pirinenc es troben en bon estat de salut, encara que diverses amenaces poden fer desaparèixer localment algunes poblacions. Com hem comentat, la introducció de truites de riu és una de les principals causes de rarefacció. El manteniment de forma artificial de les poblacions de truita a determinats refugis de pesca no massa idonis per la truita fa que els torrents no puguin recolonitzar-se per part dels tritons i aquests o bé són escassos o bé no s'hi troben. Per altra banda, l'increment de la presència humana, bé per segones residències o bé per activitats esportives d'hivern ha provo-

cat la desaparició d'algunes poblacions als voltants de les estacions de La Masella i La Molina, al mateix temps que ha provocat un augment de la contaminació dels rierols, especialment prop dels pobles amb més densitat de població temporal. Per altra banda, també les pistes d'esquí afecten negativament a la fauna, ja que tendeixen a uniformitzar el terreny, desforestar-lo i a cobrir les torrenteres per on passen les pistes fent-les inhabitable per a la major part d'espècies aquàtiques entre les quals hem de comptar el tritó pirinenc. A més, la possible sobreexplotació dels aqüífers en anys secs per tal d'abastir els dipòsits dels canons de neu pot provocar un descens del freàtic i la desaparició de l'aqüífer superficial d'algunes torrenteres, fent desaparèixer les poblacions de tritons. Per altra banda, la creació i modernització d'infraestructures viàries són la causa d'aparició de nous riscos per l'afluència massiva de gent al medi i per la mateixa pèrdua d'hàbitat que provoquen les noves carreteres. Així, la construcció del Túnel del Cadí pot estar en l'origen de la desaparició de la població de tritó pirinenc del torrent de Bor a l'alçada del peatge de la boca nord.

Lectures recomenades:

Carretero, M.A.; Llorente, G.A.; Montori, A.; Santos, X. I Sanuy, D. (2006). Els Amfibis. En: La fauna vertebrada de les terres de Lleida. Csa-sals, F. I Sanuy, D. Eds. Universitat de Lleida. ISBN:84-8409-880-X.

García-París, M.; Montori, A. Y Herrero, P. (2003). Amphibia, Lissamphibia. En Fauna Ibérica. Vol 24. Ramos, M.A. et al Editores. Museo Nacional de Ciencias Naturales. CSIC.

Llorente, G. A.; Montori, A; Santos, X. & Carretero, M. A. (1995): Atlas dels amfibis i rèptils de Catalunya i Andorra. Ed. El Brau, Figueres. 192 pp. ISBN: 84-88589-10-0

Montori, A. (2008a). El tritó pirinenc 1ª part. El Picot Negre, 11: 9-11.

Montori, A. (2008b). El tritó pirinenc 2ª part. El Picot Negre, 12: 11-13.

Montori, A. (2008c), Algunas curiosidades sobre *Calotriton asper*. Pelobytes, 1:2-3.

Pleguezuelos, J. M.; Márquez, R. & Lizana, M. (eds.) Atlas y Libro Rojo de los Anfibios y Reptiles de España. Dirección General de Conservación de la Naturaleza-Asociación Herpetológica Española. Madrid.

* Albert Montori Faura.

*Departament de Biologia Evolutiva,
Ecologia i Ciències Ambientals. Facultat de
Biologia. Universitat de Barcelona.*

El cérvol (*Cervus elaphus*) a Cerdanya

Jordi Garcia Petit*

L'extinció

El cérvol és una espècie que en general tothom coneix i sap identificar. Contes infantils, Walt Disney, les visites a zoològics i la seva presència cada vegada més freqüent al nostre país, han ajudat a fer-lo un dels mamífers més coneguts. El que es coneix menys és que el cérvol va desaparèixer de les nostres muntanyes als segles XVII-XVIII possiblement degut a la pressió de caça sobre ell motivada per la supervivència, i també a la progressiva desaparició dels boscos on es refugiava. Abans havia estat una espècie abundant com ho demostra el fet que apareix de forma freqüent en els jaciments arqueològics de Catalunya.

La recuperació

Actualment és l'ungulat salvatge més gran

de Catalunya, i està recuperant la seva àrea de distribució a partir de les reintroduccions de cérvols realitzades a partir dels anys 1950, amb exemplars procedents del centre de la península i per tant pertanyents a la subespècie mediterrània. Els primers alliberaments es fan l'any 1957 i 1959 al municipi d'Alp a la Cerdanya. Els exemplars procedeixen de la finca de Quintos de Mora a Toledo, propietat de l'Estat i gestionat per ICONA (Instituto Nacional para la Conservación de la Naturaleza). La Vanguardia del dia 23 de novembre de 1957 presenta en portada la notícia "*Repoblación de ciervos en la Cerdaña*", mentre que el 4 d'octubre de 1959 dona en portada la notícia amb el títol "*Repoblación cinegética de la Sierra del Cadí*". En les fotografies es veuen les principals autoritats alliberant uns cérvols que

semblen molt manyacs i acostumats a la gent. D'aquí segurament que un d'ells, un mascle, s'afecionés a passejar pels carrers d'Alp, entrant en el Casino, i esdevenint un símbol del municipi. L'Alpi, nom amb què fou batejat, va recórrer carrers i places fins que fou mort per una persona en un lamentable incident.

L'any 1981 s'alliberen 19 exemplars procedents també de Toledo, i el 1985 i 1993 es tornen a alliberar 9 cérvols, tots al vessant sud del Puigllançada en el municipi de Castellar de n'Hug. Es deixen anar exemplars de diferent procedència: Parc Zoològic de Barcelona, parcs de fauna i colleccions privades. En anys posteriors es fan nous alliberaments que consoliden una població que amb els anys s'ha anat estenent també cap a la Cerdanya, principalment pel vessant nord del Moixeró, Tosa i Puigllançada.

A França també es fan reintroduccions de cérvols per recuperar l'espècie, però en aquest cas els animals procedeixen del nord del país i són de la subespècie centreeuropea. Aquests animals, de cos i banyes més grans, també s'han anat escampant per bona part de la Cerdanya a

ambdós costats de la ratlla fronterera.

La creació del tancat de Monterrós als anys 90 al municipi de Bellver de Cerdanya, amb l'objectiu de crear un punt d'interès per als visitants, i alhora possibilitar la cria de cérvols per reforçar la seva població salvatge ceretana, donen una embranzida a l'establiment d'una població. L'any 2000 es fan alliberaments de cérvols a la Solana de la Cerdanya, dins la Reserva nacional de caça Cerdanya – Alt Urgell.

Uns treballs forestals dins el tancat de Monterrós afavoreixen la fugida de la major part de cérvols tancats, quedant només dos mascles, que per les seves banyes no poden passar per sota del reixat provisional on se'ls havia volgut confinar, desapareixent al poc aquesta espècie del tancat.

Actualment existeix una població estable de cérvol, principalment a la Solana, on reben aportacions d'exemplars procedents de la Catalunya nord cada hivern. A la baga ceretana s'està consolidant un nucli poblacional de cérvols que ja ocuparia des del pla d'Anyella fins al Moixeró i el Comabona, provinents de la població berguedana en expansió. Alguns

cérvols es troben fins als 2.000 metres d'altitud. A la plana existeix també un nucli reproductor que ocupa els marges del Segre i aprofita les pastures i camps.

Com gestionar les poblacions

L'existència d'una població ceretana estable de cérvol, que a més es troba en plena expansió, requereix prendre la decisió de quina gestió cal fer d'aquesta. Les experiències de les poblacions de la Reserva nacional de caça de Boumort i zones adjacents, o la de la propera població de l'Alt Berguedà, demostren que el creixement del nombre de cérvols pot ser molt important en un termini relativament curt, i que aquest pot comportar diferents problemàtiques: aprofitaments de pastures reservades per als ramats domèstics sobretot a l'hivern; el trencament de filats; els accidents de cotxe per atropellament a les carreteres; problemes sanitaris; afectació negativa a altres espècies salvatges com el gall fer o l'isard; o l'alteració de l'estructura del bosc.

La capacitat d'adaptació de l'espècie i la manca de depredadors naturals o d'altres

perills, li permeten colonitzar quasi tots els hàbitats, comprovant-se en els darrers anys la tendència a ocupar fins i tot els prats i zones supraforestals per sobre dels 2.000 metres d'altitud, amb presència detectada de cérvols a coll de Pal, just sota la Tosa o vora el coll de la Creueta.

Sense oblidar que la presència de cérvols pot comportar també beneficis que cal tenir en compte a l'hora de prendre aquesta decisió: atractiu turístic durant la brama del cérvol i per la seva observació durant tot l'any; la promoció de la carn de caça com a element de gastronomia local; ajuda al manteniment de prats naturals a la muntanya; nova espècie cinegètica i espècie recuperada del nostre patrimoni natural.

Cal doncs decidir que fer amb la creixent població de cérvol cerdana. Si es deixa evolucionar la població sense cap control; si s'estableix un cert control de baixa intensitat, que farà créixer de mica en mica el nombre de cérvols; o si s'aposta per un control estricte i una mida de població de cérvols concreta. Tot dependrà dels resultats que es vulgui obtenir

i de com es vol que la població s'estableixi i evolucioni a la Cerdanya.

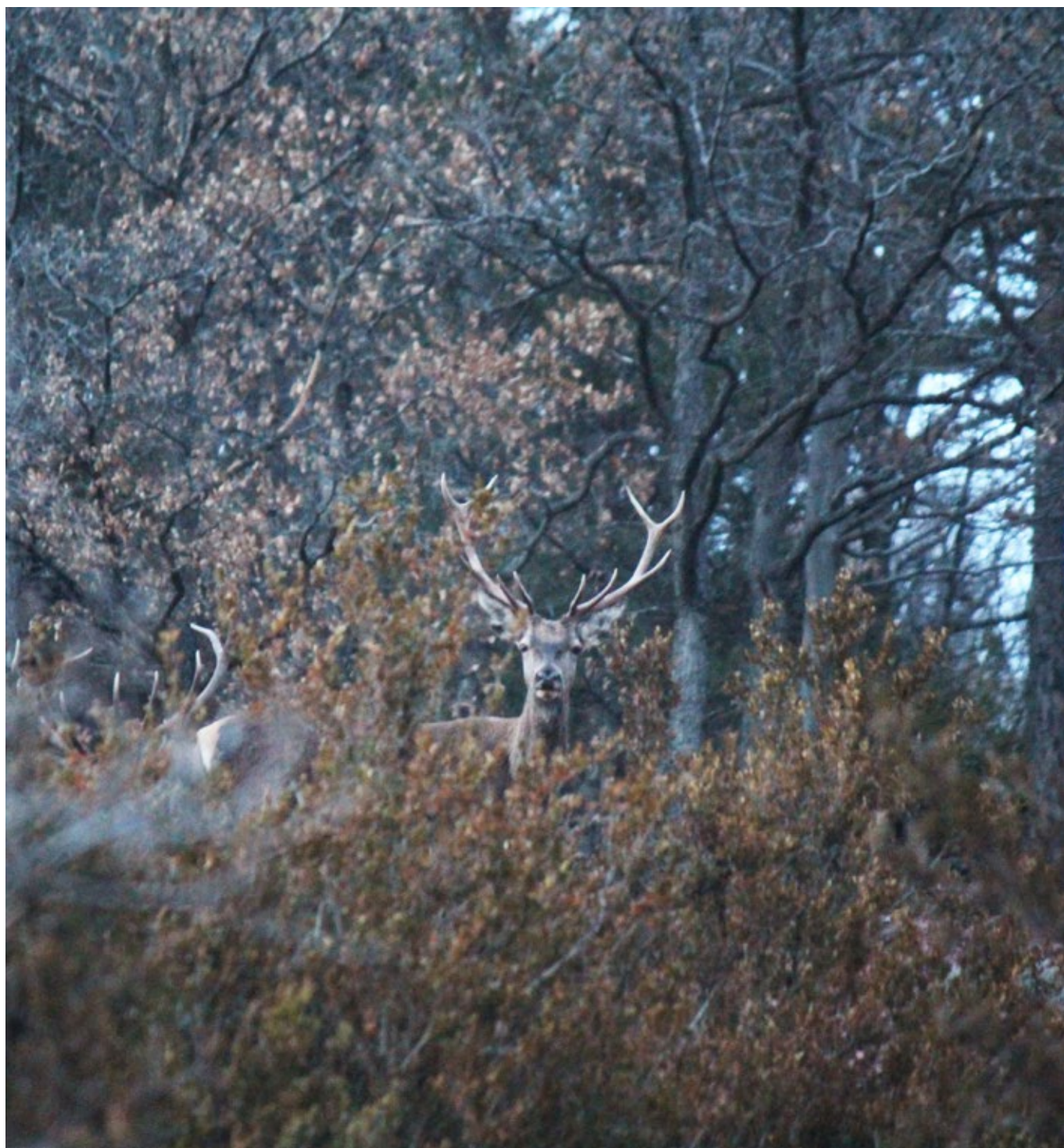
És evident que en aquesta presa de decisió hi hauran de participar els diferents col·lectius implicats: ramaders, propietaris, caçadors, Generalitat, científics, gastrònoms, sector turístic, Grup de Recerca de Cerdanya, Institut d'Estudis Ceretans, Consell Comarcal i altres agents implicats.

I és important definir entre tots els nivells d'ocupació del territori que es vol per al cérvol,

per tal de fer compatible la seva recuperada presència amb les problemàtiques que aquesta genera ara i pot generar a curt i mitjà termini. Les conclusions i la gestió posterior que es decideixi fer afectaran el conjunt de la comarca i la seva gent. I no es pot demorar.

**Jordi Garcia Petit.*

Biòleg

Pep Samitier, un mite del futbol català a Puigcerdà

Marc Bernadas

Imatge extreta del web fcbarcelona.cat

En el clímax de la temporada turística estival, el dissabte 15 d'agost de l'any 1925, es veien les cares, per segona vegada en pocs dies, els equips de futbol del Club Deportivo Puigcerdà i la Colònia Veraniega FC. En el primer enfrontament, disputat el diumenge anterior, l'equip local havia vençut amb contundència, clavant un inapel·lable 3-0 als estiuejants.

Tot i el caràcter amistós del matx, estava en joc un trofeu reservat a l'equip que fos capaç d'imposar-se dues vegades al rival. Així doncs, el segon partit es plantejava com un autèntic *match ball* per al Puigcerdà, que tenia l'oportunitat d'adjudicar-se el "Concurs Colònia Veraniega".

A mitjans de la dècada dels anys vint, el futbol havia esdevingut un dels passatemps més populars a la Cerdanya, tot i ser d'implantació, més aviat tardana, si ho comparem amb altres zones de Catalunya, especialment a les grans conurbacions urbanes i àrees industrialitzades. El futbol es *viralitza* a casa nostra vers 1920. Alguns autors han vist en l'actuació de la selecció espanyola als jocs olímpics d'Anvers

(Bèlgica) l'estiu d'aquell mateix any, un autèntic catalitzador a l'hora d'explicar la sobtada popularitat del futbol a la Cerdanya. En aquesta ocasió, alguns dels mites futbolístics de preguerra com Ricardo Zamora, Josep Samitier o el basc Pichichi, entre d'altres, foren medalla de plata. Si bé, té una importància cabdal en la seva introducció, aquells joves

cerdans que estudiaven a ciutats com Barcelona o Terrassa i importaren l'esport que, com a estudiants, també practicaven.

Tot i el decalatge, el futbol arriba a la Cerdanya per quedar-se. El jovent entusiasta s'organitza i funda clubs que transcendeixen més enllà de la vila de Puigcerdà; apareixent-ne a altres pobles, a banda i banda de la frontera, com a Bellver o Osseja. La rivalitat comarcal estava servida i els equips es mesuraven habitualment en partits amistosos celebrats amb certa regularitat. El futbol, pel que fa al perfil de practicants, així com la transversalitat social i arrelament es mou amb unes dinàmiques completament noves. Contrasta, completament, amb les altres activitats practicades a la comarca, les quals duen impregnades un fort caràcter elitista i de distinció social que, formaven part, pràcticament, exclusiva de l'alta burgesia establerta periòdicament a la Cerdanya, tals com l'esquí, equitació, tennis o el polo.

Així doncs, els jugadors del CD Puigcerdà que saltaren al camp aquell dia 15 d'agost, no eren neòfits en aquest esport. La Colònia,

però, de cara al segon partit va decidir reforçar-se amb dos jugadors de primera línia: un hàbil extrem dret del CE Europa, Joan Pellicer i el mític “Pep” Samitier, del FC Barcelona. En aquells moments, “l’home llagosta” apel·latiu amb què es coneixia a Samitier, era un jove de vint-i-tres anys que, estava vivint en primera persona i protagonitzant els anys daurats del barcelonisme de preguerra. Prèvia organització de la primera competició de Lliga (estrenada la temporada 1928/29), el Barça ja s’havia erigit en el principal equip català, pel que fa al palmarès. Era l’absolut dominador dels campionats de Catalunya i comptava amb una important massa social. La identificació política del Barça amb el catalanisme, com a conseqüència de l’adhesió al manifest de la Mancomunitat de Catalunya, en favor de l’Estatut d’Autonomia, el novembre de 1918, contribuï a eixamplar la seva fama entre els sectors afins a la Lliga Regionalista que, des de principis de segle havien fet una aproximació molt important al club. Alguns dels lliguistes, eren també, assidus a l’estiueig cerdà.

En una pugna per ser el segon equip de Catalunya, l’Europa i l’Espanyol mantingueren un interessantíssim duel, durant els anys vint, moment en què l’equip de l’antiga vila de Gràcia va irrompre al Campionat de Catalunya, erigint-se com a vencedors, la temporada 1922/23.

Els flamants reforços que havia incorporat l’equip estiuejant van permetre decantar la balança a favor seu. La crònica esportiva d’*El Pirineo* reflectia l’exhibició tècnica que es va poder presenciar a Puigcerdà, mercès, sobretot a l’actuació del “mag” blaugrana

que tancà una actuació farcida de domini tècnic i tàctic, signant un *hat-trick*.

La victòria dels estiuejants per 3-1 va equilibrar el torneig a una victòria per cada equip; emplaçant-se a un tercer enfrontament de desempat. Aquest, disputat el diumenge 23 d’agost; en aquesta ocasió, sense la inestimable presència d’en Samitier i de l’escapolat Pellicer, però sí, d’un altre futbolista català de primer ordre, en Cella, que formava part de la nissaga de germans futbolistes (Artur i Ceferí) que, als anys deu i vint formaren part de diversos equips catalans, entre els quals, el FC Barcelona.

La presència d’aquest notable reforç, però, no va evitar la victòria per 4-0 dels de Puigcerdà que, s’adjudicaren la copa de plata.

Construint el panteó ibèric amb l'ajut de les inscripcions ibèriques rupestres

Joan Ferrer i Jané

INTRODUCCIÓ

Aquest article segueix la línia de treballs anteriors (Ferrer i Jané 2018a; e.p. b) amb la idea d'incidir en la possibilitat que les inscripcions ibèriques rupestres siguin la clau per reconstruir el panteó de divinitats ibèriques¹. Tot i que el contingut de les inscripcions rupestres pot ser molt variat, en el cas de les ibèriques, diverses evidències ens fan pensar que es tracta en la seva major part d'inscripcions votives. Si fos així, moltes d'elles haurien d'estar indicant el nom de la divinitat, però també el del dedicant. I en el cas ibèric distingir els noms de divinitats dels noms de persona, no és tasca fàcil.

Els dos arguments principals que desenvoluparé en aquest treball per identificar les divinitats i distingir-les dels noms del dedicants seran el grau de repetició, ja que seria d'esperar que la variabilitat de l'antroponímia sigui molt més alta que el de la teonímia, i la coherència morfològica, ja que seria d'esperar que a les inscripcions més complexes divinitats i dedicants apareguin marcats amb morfs diferents.

Aquest treball està dedicat a la memòria d'Oriol Mercadal que sempre va donar suport a la meua investigació a la Cerdanya i em va acompanyar en diverses ocasions per ensenyar-me la localització precisa d'algunes roques amb inscripcions que ell mateix havia identificat. A la seva qualitat com a investigador i gestor, s'unia una qualitat humana que

tots els que l'hem tractat hem pogut constatar. Descansi en pau.

Fig. 1.- Oriol Mercadal en acció a Ger (27/09/2009)

LES INSCRIPCIONS IBÈRIQUES RUPESTRES

El principal conjunt d'inscripcions rupestres ibèriques és el de la Cerdanya, on el corpus de roques inscrites arriba ja a les 44 (Campmajó i Ferrer i Jané 2010; Ferrer i Jané 2010; 2012; 2013; 2014a; 2015a; 2015b; 2016; 2017, 2018a; 2018c), que representen més del 80% de les inscripcions ibèriques rupestres i és el que major material aporta a aquesta treball. La major part, 29 corresponen a Ocejá, mentre que la resta es reparteixen 3 a Er, 4 a Ger, 3 a Guils, 2 a la Tor de Querol, 2 a Bolvir i 1 a Enveig.

1 Aquest text és bàsicament la versió en català de la comunicació realitzada al Col·loqui Internacional d'Art Rupestre celebrat l'agost del 2018 a Darfo Boario (Valcamònica, Itàlia) amb el títol: Building the Iberian Pantheon with the help of the Iberian rock inscriptions.

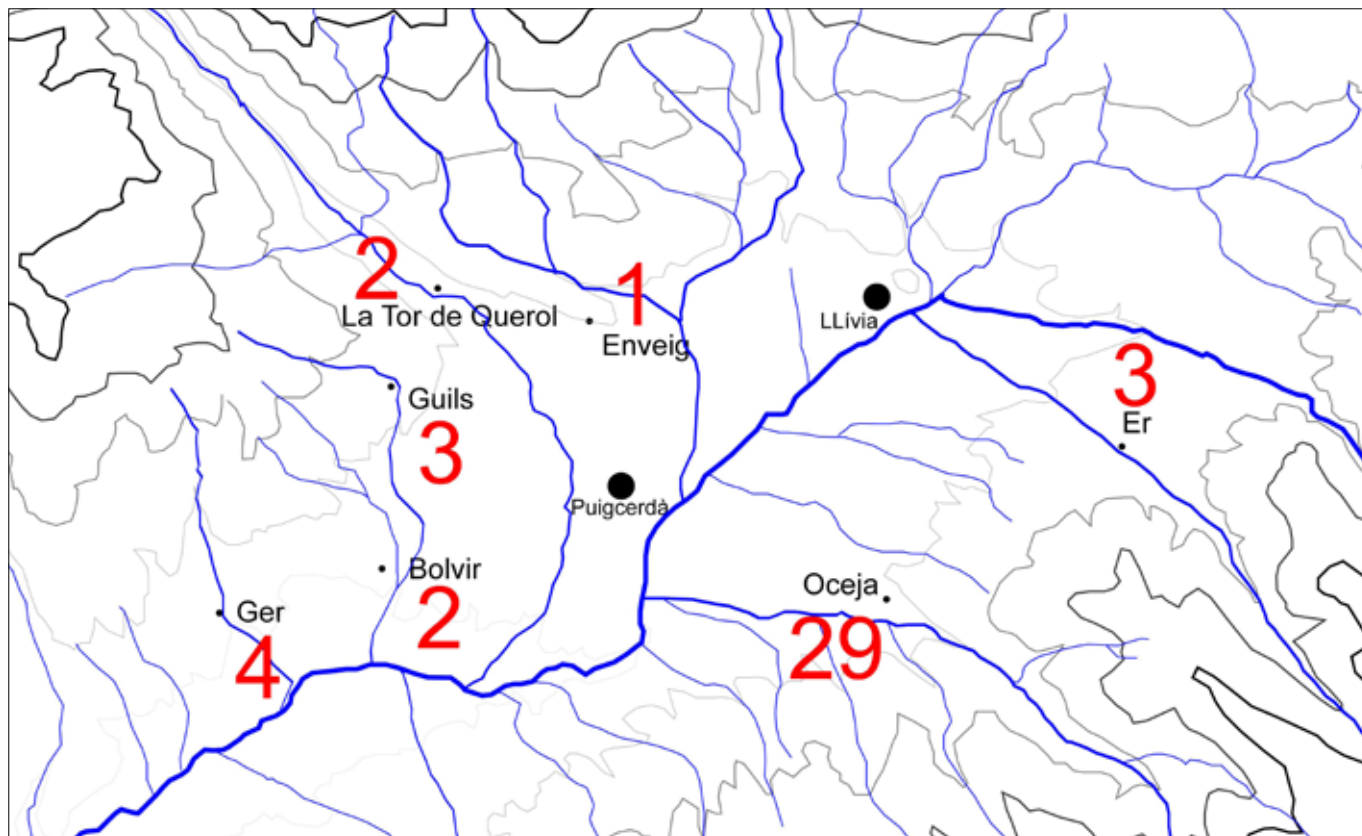

Fig.2.- Distribució de les roques amb inscripcions ibèriques rupestres a la Cerdanya.

A més del conjunt cerdà, a Catalunya hi ha altres dos conjunts rupestres, el d'Osona amb quatre roques, dos a l'Esquerda, i una a l'Esquirol i a Sant Martí de Centelles (Ferrer i Jané 2014 b; e.p. a.; Ferrer i Jané i Rocafiguera e.p). Mentre que l'últim conjunt rupestre català és el del Cogul amb una sola roca. Passant ja a València, la primera roca d'aquesta zona és la de l'abric del Tarragón (Silgo i Perona 2012; Ferrer i Jané 2018b) que consta d'una sola superfície en la qual s'acumulen unes 20 inscripcions ibèriques. La segona roca valenciana és la de l'abric Burgal que consta d'una única superfície inscrita amb un text de moment bastant opac (Fletcher i Silgo 1996-1997). Les dues últimes inscripcions corresponen a la província d'Albacete i ja estan realitzades en escriptura ibèrica sud-oriental: la de l'Abriu de Reiná (Alcalá del Júcar) amb 3 inscripcions (Pérez Ballester 1993; Ferrer i Jané i Avilés 2016) i la de la cova de la Camareta (Hellín) amb una sola inscripció (Pérez Rojas 1993; Luján i López 2016).

INDICIS FAVORABLES A L'ÚS VOTIU

Respecte dels arguments que ens permeten

pensar que la funcionalitat d'almenys una part de les inscripcions rupestres ibèriques és votiva, el primer d'ells és que algunes comparteixen superfície amb inscripcions rupestres llatines clarament votives. El cas més clar és la del Cogul, on apareix a continuació de les ibèriques el text SECUNDIO / VOTVM FECIT. També seria el cas d'una inscripció llatina d'Erja d'època cristiana amb l'expressió GRATIAS DOMINO (Ferrer i Jané *et al.* e.p) i en general dels textos àrabs documentats a la cova de La Camareta i de la simbologia religiosa d'època moderna que es documenta en moltes de les roques estudiades, com la creu de grans dimensions sobre una de les roques d'Ocejá que presenten inscripcions ibèriques (Ferrer i Jané 2015).

D'acord amb els paral·lels grecs, llatins i etruscos (Velaza 2014), un altre argument favorable a la funció votiva d'aquestes inscripcions és que entre les inscripcions rupestres s'han documentat 5 abecedaris ibèrics. Un no-dual gairebé complet a L'Esquirol (Osona) (Ferrer i Jané 2014b; e.p. a) i quatre a la Cerdanya (Ferrer i Jané 2013; 2014a), tres duals, els de Ger, la Tor

de Querol i Bolvir, aquest últim escrit de dreta a esquerra, i un no dual en la mateixa roca de la Tor de Querol, però en una superfície diferent. L'ordre dels signes és divers, però la seqüència inicial de l'abecedari dual de la Tor de Querol, **kugutudubabitada**, coincideix amb l'alfabet de Ger, mentre que la seqüència inicial de l'abecedari no-dual de la Tor de Querol, **kutukiřbitatiko**, coincideix amb la seqüència inicial del de l'Esquirol.

La interpretació votiva de les inscripcions rupestres ibèriques es veu reforçada per una inscripció de Ger que conté la fórmula **neitin iunstir** (Ferrer i Jané 2016), que és una expressió que per una majoria dels investigadors seria una forma de salutació o propiciatòria, ja que sol encapçalar els textos on apareix i que encaixaria bé en textos votius.

ELS TEÒNIMS IBÈRICS ACTUALS

L'única referència clara en les fonts clàssiques a divinitats ibèriques és la de Macrobi a *NETON* (*Saturnalia* I,19,5) que podria tenir relació amb el **neitin** (A. Beltrán 1970, 521; Almagro 2002) i que per un ampli grup d'investigadors podria ser una divinitat (Rodríguez Ramos 2002, 130; Silgo 2004, 196; Untermann = Corzo *et al.* 2007, 255; Orduña 2009, 507; Ferrer i Jané 2015b). Mentre que només tres inscripcions votives llatines contenen teònims possiblement indígenes. L'inicialment llegit SEITUNDO de Susqueda (*AE* 1985, 633 = *HEp* 1, 346 = *IRC* III, 10a = *IRC* V, p. 83) és en realitat SERTVNDO (Vidal 2016, 198), de manera que podria estar format pels elements **seřtun** i **do**. El segon és

BETATVN (Untermann = Corzo *et al.* 2007) que es documenta en una inscripció de Jaén i que podria estar format pels elements **bete** i **atun** (Ferrer i Jané *et al.* 2018). Mentre que el tercer, SALAECO, de Múrcia, podria estar format per **śalai** i per **ko** (Velaza 2015). Un inicialment indígena, però poc iber, HEROTORAG a Terrassa (*IRC* I48 = *IRC* V, p. 17, 20 = *AE* 1981, 571) podria ser en realitat un HERC(VLES) TORAG (Vidal 2016, 198), però seguiria sense paral·lels ibers clars.

LES REPETICIONS DELS TEÒNIMS A LES INSCRIPCIONS AQUITANES

Per distingir les divinitats a les inscripcions rupestres el primer argument serà la freqüència d'aparició (Ferrer i Jané 2018a; e.p. b), ja que les divinitats són un conjunt molt més reduït que el dels antropònims en general, i per tant en un conjunt tancat ideal d'inscripcions votives perfectament conservades, totes elles amb dedicant(s) i divinitat(s), les divinitats haurien de tenir una major propensió a la repetició que els antropònims dels dedicants. Tot i que la situació real, amb inscripcions fragmentades i amb dificultats de lectura, dista de la ideal, la tendència general hauria de ser apreciable en un conjunt prou ampli. A més, la pròpia definició de santuaris, dedicats molt freqüentment a una divinitat concreta, hauria d'afavorir també la presència repetida de la divinitat titular per sobre de la presència repetida d'un mateix dedicant. El problema és que no podem distingir amb seguretat les inscripcions votives ibèriques de les que no ho són, tot i que com hem

Referència	Objecte	Jaciment	Teònim llatinitzat	Teònim	
Macrobi (<i>Saturnalia</i> I,19,5)		Guadix (Granada)	NETON	neitin	
Velaza 2015	petit paral·lelèped de pedra	Portman (Múrcia)	SALAECO	śalai	ko
<i>AE</i> 1985, 633	ara votiva	Susqueda (Barcelona)	SERTVNDO	seřtun	do
Corzo <i>et al.</i> 2007	petit cipus de pedra (altar?)	Fuerte del Rey (Jaén)	BETATVN	bet(e)	atun

vist els arguments favorables a la funció votiva de moltes d'elles són sòlids.

Per estimar quin hauria de ser el comportament de les inscripcions ibèriques rupestres respecte de la presència d'antropònims i divinitats prendré com a referència les inscripcions aquitanes, unes 450², tot i que no són rupestres i són cronològicament més modernes, dels ss. I-III dC, són gairebé veïnes de les de la Cerdanya. L'avantatge és que estan en llatí i per tant es poden identificar les votives sense dificultat, unes 300, i també es poden distingir clarament les divinitats, unes 80, dels dedicants, uns 200 (Gorrochategui 1984; Gorrochategui i Sádaba 2013). En el còmput general es detecten uns 65 elements repetits³, però que baixarien fins a 47 si només considerem les votives. Si les inscripcions de la Cerdanya fossin exclusivament votives el model correcte seria el grup de 300, però si no ho fossin totes, el model correcte seria el grup de 450. Tot i així, en aquest darrer cas, caldria ajustar la proporció d'inscripcions no votives, que a les inscripcions aquitanes arriba fins al 33%.

Mentre que en el model exclusivament votiu la proporció de teònims entre els elements repetits seria del 65%, en el model general disminuiria fins al 45%, per l'absència de teònims a les inscripcions funeràries. En tot cas, la diferència de comportament dels dos models es nota en el còmput total dels antropònims repetits, però entre els elements més freqüents les diferències són poc significatives. Així, les divinitats que més es repeteixen, ho fan per sobre de les vint ocurrències, mentre que l'antropònim que més es repeteix, ANDOS ho fa unes

deu vegades, però que baixaria fins a vuit en el primer model si només considerem les votives. També ANDOS seria l'únic cas que apareix tant a la relació d'antropònims com de teònims, tot i que en aquest darrer cas, només en tres casos. En conclusió, dels deu onomàstics més repetits, per sobre de cinc repeticions, set són divinitats, ERRIAPPO, ERGE, LEHERENNO, ABELIONNI, ILUNNI, ARTEHE i AGEIONI i només tres són noms de persona (ANDOS i també SEMBI i SILEX, si es compten les funeràries). Tot i així, cal tenir present que aquests tres antropònims estan formats per un sol component, cosa que facilita la seva repetició i que en general l'antropònimia ibèrica és fonamentalment bimembre, cosa que fa pensar que en un context ibèric la propensió a la repetició dels antropònims seria menor que en el cas aquità.

Tot i que el nombre total d'inscripcions rupestres arriba quasi als 170 textos independents, el conjunt de treball efectiu està al voltant dels 100 elements, cinquanta correspondrien a les inscripcions ja revisades i publicades en els darrers anys i 50 a inscripcions pendents de publicar, però en condicions de ser usades en aquest treball. La resta, unes setanta, contenen encara dubtes significatius de lectura. Així doncs, el comportament repetitiu que es detecta a les inscripcions aquitanes, s'hauria de detectar a la Cerdanya amb un factor ponderat de 3 (300/100) en el primer model i amb un factor de 4,5 en el segon model (450/100). En el primer model el nombre de repeticions seria lleugerament més alt, una dotzena, mentre que en el segon tendiria a la desena (9). La majoria serien repeticions simples de dos elements, però també algunes es podrien repetir fins a vuit vegades en el primer model i fins a cinc vegades en el segon. L'avantatge dels teònims sobre els antropònims seria clar en els dos models, però lleugerament més alt percentualment en el segon model (9 sobre 12 = 75%) que en el primer (7 sobre 9 = 78%).

2 Dades obtingudes de la Base de Dades d'inscripcions aquitanes d'Eduardo Orduña <http://eorduna.awardspace.info/> (24/8/2018) que inclou també les vascones. Estrictament 449 inscripcions: 260 altars votius, 148 làpides/plaques funeràries, 21 làmines de plata votives i 20 en diversos suports. Agraeixo a Eduardo Orduña els seus comentaris i suggeriments que han millorat el resultat final d'aquest article.

3 S'han agrupat les referències que plausiblement fan referència al mateix teònim o antropònim, tot i presentar petites divergències formals. Les xifres podrien variar lleugerament en funció de la reconstrucció d'alguns dels elements fragmentats o de lectura dubtosa.

ELEMENTS REPETITS A LA Cerdanya

El panorama de repeticions que es constata a la Cerdanya és similar al previst a partir dels

models aquitans, tot i que combinats, ja que el nombre d'elements repetits sembla correspondre millor al primer model, excloent les no votives, mentre que el nombre màxim de repeticions encaixa millor amb el segon model, que té en compte totes les inscripcions. Tot i que si hi incorporem les inscripcions rupestres de fora de la Cerdanya els nombres del primer model serien els més propers.

A la Cerdanya s'identifiquen una dotzena d'elements repetits: dos, quatre vegades, *garde* i potser el parell *balkar* / *bařkar*, si representessin el mateix element, cinc, tres vegades, *egerřor*, *artiunan*, *tikanal*, *diukas* i *okal*, i cinc dues vegades, *kebelkuř*, *teleuř*, *řauř*, *begeber* i *ordinkali*. Tot i que hi ha altres possibles repeticions simples encara en curs d'estudi que farien augmentar aquesta relació.

Ref	TEÒNIMS	ANTROPÒNIMS	1er model		2on model	
			Repeticions Aquitanes (Votives - 300)	Hipòtesi Cerdanya (factor 3)	Repeticions Aquitanes (Totes - 450)	Hipòtesi Cerdanya (factor 4,5)
1	ERGE		24	8	24	5
2	ERRIAPPO		23	8	21	5
3	LEHERENNO		21	7	21	5
4	ABELIONNI		12	4	12	3
5	ILUNNI		11	4	11	2
6		ANDOS	8	3	10	2
7	ARTAHE		7	2	7	2
8	AGEIONI		7	2	7	2
9		SEMBI	5	2	7	2
10		SILEX	2	1	6	1
11	ALARDOSI		5	2	5	1
12	LAHE		5	2	5	1
13		BAMBIX	5	2	5	1
	30¹	35²	47	12	65	9

¹ ERGE (24), ERRIAPPO (23), LEHERENNO (21), ABELIONNI (12), ILUNNI (11), ARTEHE (7), AGEIONI (7), ALARDOSSI (5), SUHUGIO (4), LOXAE (4), LAHE (5), ILIXONI (4), FAGO (4), BAICORRISO (4), LELHUNNO (4), SEXARBORI (3), SELATSE (3), LARRASONI (3), ANDOS (3), ILURBERRISO (2), ILUMBERRI (2), ISCITTO (2), BOCCO (2), HARAUSONI (2), GARRE (2), ELHE (2), VAXO (2), LARRAHE (2), ARIXONI (2), CARPENTO (2),

² ANDOS (8/10), SEMBI (5/7), SILEX (2/6), BAMBIX (5/5), BONX (4/5), BIOXXI (3/5), HARBELEX (2/5), ANDOSTEN (1/4), HOTTARRI (0/4), ULOHOX (1/3), SENI (2/3), BORSUS (2/3), HANAX (3/3), SENIXSON (0/3), TAURIC (1/3), ANDEREXO (1/2), BELEX (2/2), SEMBEDON (2/2), SORI (2), BARHOS (2/2), ANDOSTON (2/2), BELEXCON (2/2), SEMBEXSON (0/2), SEMBETTEN (1/2), SIRICCON (1/2), OXSON (1/2), GEREXO (1/2), EDUN (1/2), LEXEIA (1/2), URJA (0/2), ATTACON (0/2), HAHANTEN (0/2), HARSORI (0/2), AHOISI (0/2), OMBEXON (0/2).

Ref.	Jaciment	Rep.	Localització	Element repetit
1	Er / La Tor	4	Jaciments diferents	<i>balkar</i> (2) / <i>bařka(r)</i> (2)
2	Ger	4	Dues roques diferents	<i>gard(e)</i>
3	Oceja	3	Tres roques diferents	<i>artiunan</i>
4	Oceja	3	Mateixa superfície	<i>egerřor</i>
5	Oceja	3	Tres superfícies de dues roques diferents	<i>okal</i>
6	La Tor	3	Mateixa superfície	<i>tikanal</i>
7	Er / La Tor	3	Dues roques de dos Jaciments diferents	<i>diuka(s) / tiuga</i>
8	Oceja	2	Mateixa superfície	<i>teleuř</i>
9	Ger / Er	2	Dues roques de dos Jaciments diferents	<i>řauř</i>
10	Er	2	Mateixa superfície	<i>kebelkuř / kebe</i>
11	Oceja	2	Mateixa superfície	<i>oskikiř(i)</i>
12	Oceja	2	Mateixa inscripció	<i>begeber</i>
13	Oceja	2	Mateixa inscripció	<i>ordinkali</i>

L'únic element que es repeteix quatre vegades a la Cerdanya és **garde**, totes a Ger, tres d'elles a la mateixa superfície i la quarta a una roca distant. La lectura no era clara, per la presència del signe B'oide, però ara ja sabem que és una variant de de la vibrant **r** (Ferrer i Jané i Sánchez 2017). En tot cas, almenys tres dels textos permeten llegir **garde** seguit de tres barres verticals, probablement unitats de compte. Una de les repeticions en la superfície de tres podria llegir-se **gardu** o menys probablement **garu**, però potser el signe conflictiu fos una forma deficient de traçar el signe **te** o alternativament **gardu** fos una variant per representar la mateixa divinitat, potser estrictament /gard/.

A la Cerdanya hi ha cinc elements que es repeteixen tres vegades. En primer lloc **artiunan** que apareix tres vegades en tres roques diferents (Ferrer i Jané 2010; 2015). També és el cas d'**okal**, tot i que amb dubtes de lectura per **babakal**, que es repeteix en dues superfícies d'una mateixa roca i la tercera en una altra roca diferent (Ferrer i Jané 2015; 2017; 2018c). També caldria comptar amb **egerśor**, ja que apareix tres vegades en una mateixa superfície, tot i que una d'elles només s'aprecien alguns signes (Campmajó i Ferrer i Jané 2010).

En aquest grup també cal afegir com a novetat **tikanal**, que apareix tres vegades en una mateixa superfície de la Tor de Querol en tres textos diferents de lectura complexa que encara estan en curs d'estudi (Campmajó 2012, 406 i 407, n° 1 i 2). El nucli de formació d'aquest element **tikan** correspon a un formant antroponímic ja identificat (Untermann 1990, n° 125; Rodríguez Ramos 2014, n° 152) que apareix per

Fig.3.- Inscripcions ibèriques rupestres de Ger (**Garde**).

Fig.4.- Inscripcions ibèriques rupestres d'Oceja (**artiunan**).

Fig.5.- Inscripcions ibèriques rupestres d'Oceja (**Okal**).

exemple a **nersetikan** (F.15.1) al punxó d'os de la Peña de las Majadas o a l'element **istikanir** del plom del Tossal de Mor (Ferrer i Jané i Garcés 2013). I també en una lectura corregida d'una inscripció rupestre d'Oceja: **tikanbiur** (Ferrer i Jané i Garcés 2013, 109). Tot i que tenint en compte que el morf **ir** podria ser una variant del morf **er**, tal com ja suggeríem a l'edició original d'aquest plom, aleshores potser **istikan** podria fer referència també a una divinitat relacionada amb **tikanal**. La presència de l'element **is** podria documentar-se a una de las ocurrences de **bařka(r)**: **bařkais** (Ferrer i Jané 2015). En aquest cas cal destacar l'ús de tres variants diferents del signe **ti** és una indici sòlid per considerar amb certa seguretat que es tracta d'inscripcions realitzades per persones

diferents. A més, mentre que les dues primeres usen variants complexes de **ti** i **ka**, la tercera usa les formes simples d'aquests signes.

Fig. 6.- Inscripcions ibèriques rupestres de La Tor de Querol (*tikanal*).

Al grup de tres repeticions també cal incloure a **diukas** que a més de les dues aparicions ja conegudes en una mateixa superfície d'una roca d'Er (Ferrer i Jané 2015) amb la variant **ti1**, una d'elles seguit del text **urbir**, també sembla possible identificar-lo isolat a una roca de La Tor de Querol, amb lectura provisional **tiuga** i amb la variant complexa **ti8** i una forma irregular de la variant simple **ka1** (Campmajó 2012, 407, n° 3).

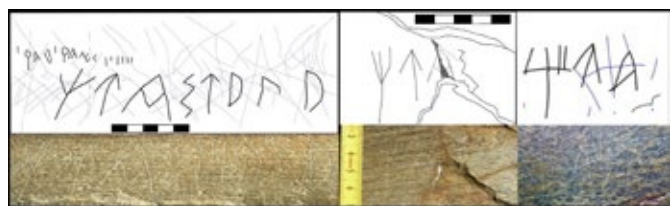

Fig. 7.- Inscripcions ibèriques rupestres d'Er (*diukas*).

Els elements que es repeteixen dues vegades a la Cerdanya són sis. El primer és **balkar** en una mateixa superfície de la Tor de Querol, on s'integren en diverses inscripcions que encara estan en curs d'estudi (Campmajó 2012, 426, n°1). Com ja passava en altres inscripcions d'aquesta mateixa superfície, les diferències en les variants de signes usades indiquen amb certa seguretat que es tracta d'inscripcions realitzades per persones diferents, ja que en un cas s'usa **r3** i en l'altre **r5**. Un altre element que es repeteix dos cops a la mateixa superfície és **teleús** a Ocejá (Campmajó i Ferrer i Jané 2010). En una mateixa superfície d'una roca d'Er es documenten dues repeticions consecutives de **baíkar**, encara que la segona en la forma **baíkais** (Ferrer i Jané 2015). En una altra roca

propera d'Er es documenta l'element **śausír** (Ferrer i Jané 2015) que faria parella amb el **śaus** de Ger (Ferrer i Jané 2016) si **ir** fos un morf, probablement variant de **er**. A la mateixa superfície d'Er es documenta el parell **kebe** / **kebelkur** (Ferrer i Jané 2015). Un altre element repetit és **oskikiíri** que apareix a la mateixa superfície d'Ocejá (Campmajó i Untermann 1991, n° 11). Finalment, les dues últimes repeticions es produeixen dins d'un mateix text **órdinkali** (Ferrer i Jané 2018a) i **begeber** (Campmajó i Ferrer i Jané 2010) ambdues a Ocejá. Aquesta característica, així com altres referides als morfemes amb els que combinen i que veurem a continuació fan d'aquests dos elements els millors candidats a noms de persona, circumstància que cobriria pràcticament la quota prevista a partir de la comparació amb el cas aquità.

Fig. 8.- Inscripcions ibèriques rupestres de Ger i Er (*śaus*).

Fig. 9.- Inscripcions ibèriques rupestres d'Ocejá (*teleús* i *egeśsor*).

No obstant això, el cas de repetició més espectacular es produeix fora de la Cerdanya. És el cas d'**urdal**, que es repeteix fins a nou vegades a l'abric del Tarragón a València (Silgo i Perona 2012; Ferrer i Jané 2018b). Tots els indicis apunten que efectivament es tracta d'una divinitat, ja que en primer lloc la seva estructura no respon al patró bimembre dels antropònims ibèrics, ni apareix cap dels for-

mants antroponímics més usuals. Tampoc sembla que les nou inscripcions hagin estat realitzades per la mateixa persona, encara que els signes usats presenten en general poques variacions. Tampoc entre la resta d'inscripcions ibèriques de l'abric s'aprecien clars antroponims. Finalment, també seria favorable a la seva interpretació com a divinitat la possible relació de **urdal** amb la divinitat vascona VRDE d'una inscripció llatina de Muzqui (Navarra) (Velaza 2012). Tot just preparant aquest treball ha aparegut una nova inscripció rupestre a Ger que conté l'element **urdal**⁴.

Fig.10.- Inscripcions ibèriques rupestres del Tarragón (**urdal**).

El cas de **balkar** podria documentar una divinitat supralocal, ja que a més de les dues repeticions de la Cerdanya, aquest element també apareix en el Cogul a Lleida. Tot i que la lectura publicada és **balkarken** (D.9.1), l'autòpsia realitzada i les fotografies de detall no permeten confirmar la presència de més signes, a part dels quatre inicials: **balkar**. A la inscripció de Sant Martí de Centelles a Osona, **balkar** apareix com a primer element en un text més llarg sense cap morf (Ferrer i Jané e.p. a). De fet, les ocurrences podrien incrementar-se a set si l'element **bařkar** fos una variant fonètica de l'anterior, amb el pas vibrant a lateral, cir-

cumstància relativament freqüent en ibèric. Aquesta forma es documenta dues vegades a Er (Ferrer i Jané 2015), una d'elles amb la forma **bařka** i un possible morf **is** o **ike**, i potser també una tercera a l'Esquerda a Osona, on la lectura **bařkar** és una de les possibles, tot i que el darrer signe i els següents són dubtosos (D.9.1; Velaza 1991, nº 132; Ferrer i Jané i Rocafiguera e.p.). Aquest element podria ser interpretat com un antroponim, ja que estrictament correspon a un formant antroponímic conegut, relacionat amb el més freqüent **balke** (Untermann 1990, nº 25; Rodríguez Ramos 2014, nº 24), present per exemple a **basibalkar** (F.14.1) i **bilosbalkar** (E.1.372), però en aquest

cas aquesta alternativa sembla poc probable, ja que apareixeria gairebé exclusivament en contextos rupestres i sempre com a antroponim unimembre, circumstància en general poc freqüent i més en cronologies antigues, ja que almenys en tres dels casos l'ús de la variant complexa de **ka** seria un indicatiu de la seva relativa antiguitat. Les dues ceràmiques de Benilloba (G.3.1) i Empúries (C.1.6) on es documenta **balkar** com a únic element podrien ser també referències a aquesta divinitat, en un context de possibles ofrenes votives, més que no pas antroponims, en funció de marques de propietat.

També es podria afegir a la relació de repeticions el parell **kauřgo** / **kauugo**, de les radials de l'abric del Tarragón (Ferrer i Jané 2018b), que podria tenir com a mínim una tercera repetició al **kařko** d'una pintada de Lliria.

4 Agraeixo al seu localitzador Jordi Casamajor la notícia de la seva existència i les fotografies facilitades: http://jordicasamajor.blogspot.com/2019/03/1666-inscripcio-iberica-inedita-la_6.html. L'autòpsia realitzada el 15/5/2019 confirma la lectura urdal, tot i que el signe final del morf, i+, segueix essent dubtós.

Fig.11.- Inscripcions ibèriques rupestres de Sant Martí de Centelles, el Cogul i la Tor de Querol (**balkar**).

MORFS

Una via alternativa per distingir els teònims dels antropònims a les inscripcions rupestres seria identificar els morfemes que fossin exclusius del paper que juguen a les inscripcions, ja que seria d'esperar que en un context acotat com el rupestre, especialment el de la Cerdanya, el comportament d'antropònims i de teònims fos clarament diferenciable per la seva posició sintàctica, marcada pel morfema corresponent.

De l'anàlisi realitzada, el morf millor documentat, que podria repetir-se fins a disset casos és el morf **e**. S'aprecia una clara correla-

ció entre l'ús d'aquest morf i els elements que apareixen repetits, com **tikanal** (3), **balkar** (2), **egerśor** (3), **okal** (2) i potser també **garde** (4), de manera que és el millor candidat a ser el morf que identifica la divinitat. També acompanya a **érkunbas**, **kebelkuř** a Er (Ferrer i Jané 2015) i a **unibas** d'una inscripció d'Oceja, llegida originalment **tuni++e+++** (Campmajó i Untermann 1991, n° 10). De fet a aquest morf ja se li suposava una funció pròxima al datiu en ibèric (Untermann 1984, 113; Pérez Orozco 1993, 222; Silgo, L. 1994, 151; Faria, A. M. de 1997, 117; 2006, 117; Ferrer i Jané 2006, 145; Annex 2; Orduña 2006, 228; Rodríguez Ramos 2018, 119, però,

2004, 336 i 2005, 49), de manera que encaixaria bé com a marcador de la divinitat receptora de la dedicatòria o vot.

També molt freqüent és el morf **er**, fins a set vegades, potser una variant de l'anterior, que combina també amb elements que es repeteixen com **okal** i **artiunan** (3), però també amb **egibal** i **idar'** (Ferrer i Jané 2018a) d'Oceja i **ummis** d'Enveig (Ferrer i Jané 2015). Potser una variant de l'anterior fos el morf **ir**, ja que de ser aquesta la interpretació correcta s'activaria una altra repetició ja que el text **šauš** de Ger que tindria el seu equivalent en el text **šaušir** d'Er. També caldria avaluar la possibilitat que el morf **e** tingués una variant **i**, potser present al parell **oskikiři** d'Oceja (Campmajó i Untermann 1991, n° 11).

combina amb **er** (Ferrer i Jané 2017a), mentre que **[a]dinbastaneš**, candidat a antropònim, combina amb **e**.

Els criteris aplicats a l'anàlisi de les divinitats de les inscripcions rupestres pot ser extrapolat a altres tipus d'inscripcions de plausibles contingut votiu, com les ceràmiques pintades de Lliria, que mostren elements compatibles amb aquesta interpretació, repetint-se sospitosament i combinant amb **e** i **er**, com ara **benebedan** + **er** (F.13.12 i 28), **tolirbidan** + **e** (F.13.5 i 27). I potser fins i tot a algunes làmines de plom, on el terme **arikal** (5) / **arikař** (3) que apareix repetidament als ploms de Tivissa (BDH T.07.01) i d'Orlell (F.9.5 i 7) i al bronze de Betxí (F.7.2) i que també combinen amb **er** (4) i **e** (1).

	Morf	Nom				
DIVINITATS?	e	okal (2)	kebelkuř	eřkunbas	egeršor (3)	[a]dinbastaneš
	e	tikanal (3)	balkar (2)	gard(e)? (4)	unibas	
	i?	oskikiři? (2)				
	er	okal	egibal	artiunan (3)	idar'	urřmis
	ir	šauš				
	ka	teleuš	anaieine			
	kate	akietaukemtar'	balširiste			
	šu	ařamtar'	edagardal(bete)			
	is	bařka				
	-	teleuš	diukas (2) / tiuga	urdal (9)	banbaibar	garde? (4)
	-	šauš	kebe	balkar (2)	bařkar (2)	kau(ř)go (2)
¿?	-	urbir	amban	ekoř	ařgiuř	
		tikanbiuř	ekerbeleš	begeber (2)		
	-	suišebeleš	tartiar?	kobešir		
	-	belštar'	toloko	belško	]skon	
PERSONES?		ordinkali				
	te	aiunildir'	urřkesir	eluřai		
	l	ordinkali	tigirsadin			
	řni	bařebilos				
	ar	tarti?				

L'única inscripció on coexistirien els morf **er** i **e** és una de les d'Oceja, tot i que amb dubtes de lectura, atès que **okal**, candidat a divinitat,

Un altre dels morfemes que podria estar associat a les divinitats és el morf **ka**, que acompanya antropònims en textos comptables en el

que registren quantitats i que podria indicar l'origen o la destinació de la transacció (Ferrer i Jané 2006, annex 11, amb bibliografia anterior), i que en les rupestres apareix al costat de **teleús** a Ocejá i potser al costat de **anaieine** a Guils. El morf **kate**, que potser fos una variant de **ka**, o una combinació d'aquest amb el morf **te**, es documenta en un parell de casos acompanyant a elements complexos de segmentació poc clara d'Ocejá, **akietaukentar** (Ferrer i Jané 2015), i de l'abric de Reiná, **balsiriste** (Ferrer i Jané i Avilés 2016). Un altre dels morfemes identificats és **śu**, encara que la seva funció tampoc és clara, acompanya a **arāmtar** a Bolvir i a **edagardal(bete)** a Ocejá.

A l'altre extrem, un morf que sembla exclusiu de noms de persona és el morf **mi** que acompanya molt freqüentment als antropònims en inscripcions de propietat (Ferrer i Jané 2006, annex 6, amb bibliografia anterior) i que, en canvi, és molt poc freqüent a les inscripcions rupestres, però que s'identifica clarament en una inscripció encara pendent de revisar de Guils, acompanyant a un aparent antropònim, **barebilos**, que havia estat llegit **ererkarbaberi** (Campmajó i Untermann 1991, n° 19). Una variant de l'anterior podria ser el morf que apareix representat pel signe I (Ferrer i Jané 2014b), per ser aquesta la seva forma habitual, encara que el seu valor precís és desconegut, però es pressuposa de tipus nasal. Aquest morf es documenta en un parell d'ocasions en una inscripció d'Ocejá combinant amb **órdinkali** i **tigirsadin** (Ferrer i Jané 2018a). Un altre dels morfemes que probablement també correspongui a noms de persona és el morf **te** (Ferrer i Jané 2006, annex 12, amb bibliografia anterior), que en altres contextos normalment acompanya a l'agent de l'acció, i que s'identifica a **aiunildi** al Cogul (D.8,1), a **urkesir** a l'abric de Reiná (Ferrer i Jané i Avilés 2016) i potser a **elurái** a Enveig (Ferrer i Jané 2015).

En altres inscripcions, els elements onomàstics no presenten cap morf i per tant la seva atribució al grup dels antropònims o al de les divinitats haurà de realitzar-se per altres mitjans. En alguns casos, els elements

identificats prèviament amb algun dels morf, també es documenten sense ell, seria el cas de **teleús**, suposadament divinitat, i d'**órdinkali**, suposadament antropònim, totes dues a Ocejá. També és el cas d'un dels millors candidats a divinitat pel seu alt grau de repetició, **urdal** del Tarragón, que ha aparegut recentment a Ger amb un morf afegit, **urdali+**. També seria el cas de **diukas** d'Er i la Tor de Querol pel seu grau de repetició i potser de **banbaibar** a Ocejá per la seva repetició en d'altres suports (Ferrer i Jané 2015). La resta són encara més dubtosos. En tot cas, apunten més cap a antropònims els casos de **belstar**, **toloko**, **belsko** i **jskon** a Er (Campmajó i Ferrer i Jané 2010), de **suissebeleś** a Guils (Campmajó i Ferrer i Jané 2010) i de **kobeśir** a la Camareta (Luján i López 2016). Mentre que apunten més cap a divinitats, **ekerbeleś** a la Tor de Querol (Ferrer i Jané 2015), **amban** i **urbir** a Er (Ferrer i Jané 2015), **ekor** a Ocejá i **argiur** a Bolvir (Ferrer i Jané 2017). En principi, tampoc les dues ocurrències de **begeber** a Ocejá (Campmajó i Ferrer i Jané 2010) portarien associat cap morf, ja que identifico els elements que el segueixen com **ekilie** o **ekile**, però la segmentació no és segura, ja que aquests últims només es documenten en aquesta inscripció. També podria ser el cas de **tartiar** a Ocejá, tot i que també podria ser **tarti** amb el morf **ar** (Ferrer i Jané 2018a).

ALTRES INDICIS PER IDENTIFICAR DIVINITATS

Entre els elements que apareixen repetits o combinat amb el morf **e**, alguns apareixen associats a quantitats. Es tracta d'expressions metrològiques simples, formades per barres verticals que acompanyen una de les ocurrències de **okal** seguides del morf **e**, amb tres unitats (Ferrer i Jané 2018c), les 4 de **garde** també amb tres unitats i una de les de **bařka(r)** seguides de l'element **is**, amb sis unitats (Ferrer i Jané 2015). També podria ser el cas de **anaieine** que després del morf **ka** va seguit de l'expressió **bin** (Campmajó i Ferrer i Jané 2010) que en ibèric podria correspondre al numeral 2 (Orduña 2005; Ferrer i Jané 2009). A aquest grup

cal afegir el text revisat **unibas** d'una inscripció d'Oceja (Campmajó i Untermann 1991, n° 10), que va seguit del morf **e** i de quatre unitats. Aquestes quantitats podrien fer referència a l'ofrena realitzada, tot i que caldria considerar-la implícita, ja que en els textos indicats no hi ha cap altre element que la pugui representar.

També sembla que alguns dels millors candidats a divinitat presenten una certa similitud formal. El referent dels elements que finalitzen per **al** seria **urdal** que podria tenir com a nucli un hipotètic ***urde** que podria ser l'equivalent de la divinitat vascona VRDE (Velaza 2012). Mentre que altres possibles formants d'aquest grup serien **tikanal**, d'un ja documentat **tikan**, **egibal**, d'un hipotètic ***egibe** o ***egiba**, i **okal**, d'un hipotètic ***oke** o ***oka**. Potser també fos el cas de **edagardal**, en el qual l'element final **gardal** podria estar basat en **garde**. Fora de les inscripcions rupestres, potser també fos el cas d'**aríkal** que podria remetre a un nucli ***aríke** o ***aríka**, o potser estrictament ***arík**.

Ja fora del context rupestre, una via alternativa per identificar teònims ibèrics podrien ser les inscripcions on apareix l'element **baikar**, exclusiu de petits vasos usats plausiblement en contextos votius (Ferrer i Jané 2011; 2017b; Ferrer i Jané i Sánchez 2017), si es confirmés el paral·lisme amb el substantiu llatí *pocolom*, 'copa'/'vas per veure' (Maras 2000: 133; Hadas-Lebel 2009), que apareix en inscripcions votives acompanyant al nom de la divinitat. Si el paral·lel fos correcte, aleshores els elements que apareixen combinant amb **baikar**, els més clars, **eker**, **bandoí** o **sóki**, podrien ser teònims.

Finalment, tenint en compte que entre l'antroponímia ibèrica i la vasco-aquitana hi ha una certa relació (Gorrochategui 1993), sembla que també es poden establir algunes relacions amb els teònims o antropònims vascons i aquitans (Gorrochategui 1984; Gorrochategui i Sádaba 2013, 122 i 125). Com ja s'ha vist, el cas més clar és el d'**urdal**, probablement relacionat amb VRDE. També podria ser el cas d'**arti** que seria el primer element d'**artiunan** i que podria

tenir com a equivalent l'element ARTE 'alzina', que formaria part d'ARTEHE. I també sembla possible relacionar el **tolir** de **tolirbidane** (F.13.27), que apareix a la vora d'una ceràmica pintada de Lliria, amb el TOLI de TOLIANDOS-SO. Potser també fos el cas del nucli d'**aríkal**, **arík(e/a)**, que apareix repetit en diverses làmines de plom, amb ARIX 'roure' que apareix a ARIXONI. Potser també podria ser el cas del text **abeli** (BDH T.11.11) a la vora d'un càlat de Tarragona, que podria estar relacionat (Faria 2009, 157) amb ABELIONNI. I potser també el **suba** de la inscripció de l'estela de Guissona (BDH L.18.1), que apareix de forma concordada amb **neitin**, i que podria estar relacionat amb XVBAN.

CONCLUSIONS

En aquest treball s'han desenvolupat alguns arguments ja apuntats en treballs anteriors que permeten seguir ampliant el nombre de divinitats que formarien part del panteó ibèric.

La base del raonament segueix essent l'anàlisi intern de les inscripcions rupestres, especialment les de la Cerdanya, que representen la major part del corpus, ja que tot fa pensar que es tracta en la seva major part d'inscripcions votives.

Una de les característiques que més criden l'atenció a la Cerdanya és l'elevada freqüència en que apareixen elements repetits i que en un context votiu haurien de ser bé les divinitats o bé els dedicants.

L'anàlisi del corpus d'inscripcions aquitanes, que combina fonamentalment inscripcions votives (2/3) i funeràries (1/3), permet concloure que gairebé tots els elements que apareixen repetits a les inscripcions rupestres ibèriques haurien de ser noms de divinitats, ja que la propensió a la repetició de les divinitats és molt més alta que la dels antropònims, especialment entre els elements que acumulen més repeticions i fins i tot en un context no exclusivament votiu.

A més, els elements que es repeteixen en la seva major part coincideixen en combinar amb els mateixos morfemes, especialment **e** i **er**,

circumstància que permet pensar que aquests morfemes identifiquen també a les divinitats, encara que no apareguin repetides.

De fet, el morfema **e** s'interpreta normalment com la marca del datiu en ibèric, però més per descart que amb arguments directes. La seva presència en els millors candidats per a ser divinitats reforça aquesta hipòtesi. L'escassetat de casos impedeix establir amb claredat si la distribució d'ús entre **e**, **er** i **ir** introdueix algun matis o són només simples variants formals.

Entre les novetats que es presenten en aquest treball destaquen els elements repe-

titius **garde**, quatre cops, **balkar**, dos cops, i **tikanal**, tres cops. **garde** apareix a Ger, tres cops a la mateixa superfície que el text **neitin ... iunstir**, mentre que **balkar** i **tikanal** apareixen en una mateixa superfície de la Tor de Querol, que és la que conté l'abecedari dual. Tant **balkar** com **tikanal** apareixen sempre acompanyats del morf **e**.

A més, la consideració de **balkar** com a divinitat es veuria reforçada per la seva presència a la inscripció encara inèdita de Sant Martí de Centelles i a la ja coneguda del Cogul, circumstància que li conferiria la consideració de divinitat supralocal. A més, sembla plausible

Nº	Jaciment	Divinitat	Rep.	Nucli	al	Morf	Q	baikar	Aquità / vasco
1	Tarragón	urdal (8) / udal (1)	10	urde	al				VRDE
	Ger	urdal				i+			
2	Orlell	ařikař (3)	8	ařike	al/ař	er (4)			ARIXON
	Tivissa / Betxí	ařikal				e (1)			
3	La Tor / Cogul / St. Martí	balkar (4)	7	balke	ar?	e (2)			
	Er / Esquerda	bařgar / bařkar							
		bařga				is	IIIIII (6)		
4	Ger	gard(e)	4			e	III (3)		
5	Tarragón / Lliria	kau(ř)go / kařko	3						
6	Oceja	artiunan	3			er			ARTE / ARTEHE
7	Oceja / Escarp	banbaibar	3						
8	Oceja	egerřor	3			e			AHER?
9	Oceja	okal	3	oke	al	er (2)	III (3)		
10	Er	diukas (2)	3						
11	La Tor	tiuka							
12	La Tor	tikanal	2	tikan	al	e			
13	Oceja	teleuř	2			ka			
14	Er	kebelkuř				e			
15	Er / Ger	řauř	2			ir			
16	Lliria	benebedan	2			er			
17	Lliria	tolirbidan	2			e			TOLI ANDOSSO
18	Guils	anaieine	1			ka	bin (2)		
19	Oceja	egibal	1	egibe	al	er			
20	Oceja	idař	1	ide	ař	er			
21	Enveig	uřmmis	1			er			
22	Er	eřkunbas	1			e			
23	Oceja	unibas	1			e	IIII (4)		
24	Oceja	edagardal	1	eda	al	(řu)			
25	Ger	ařamtař	1	garde		řu			
26	Tivissa	řoki	1					X	
27	Cabrera	bandoř	1					X	
28	Sant Julià de Ramis	eker	1					X	AHER?
29	Guissona	suba	1						XVBAN
30	Tarragona	abeli	1						ABELION

identificar l'element **bařkar**, com a variant de **balkar** i ampliar la nòmina fins a set ocurrencies afegint les dues d'Er i la de l'Esquerda.

També la recent identificació del primer **ur-dal** a Ger confereix també la condició de supralocal a aquesta divinitat, fins ara només coneguda a l'abric del Tarragón, i plausiblement relacionada amb la divinitat vascona VRDE ('porc (fer)').

Una altra característica que podria ajudar a identificar les divinitats a les inscripcions rupestres és la presència d'expressions metro-lògiques simples que podrien fer referència a l'ofrena realitzada: **okal** + **e** + 3, **garde** + (**e**) + 3, **unibas** + **e** + 4, **bařka(r)** + **is** + 6 i **anaieine** + **ka** + **bin** (2).

També sembla que alguns dels millors candidats a divinitat presenten una certa similitud formal amb un final en **al**: **urdal**, **tikanal**, **egibal**, **okal** i potser també fos el cas de **edagardal**, i fora de les rupestres, el parell **ařikal** / **ařikař**.

Finalment, la combinació amb elements del camp semàntic votiu, com **bařkar**, o les similituds amb teònims vascons i aquitans, seguint l'exemple del parell VRDE / **urdal** permeten ampliar la relació, tot i que amb un grau de certesa inferior.

La combinació de tots aquests factors ens permet identificar ja quasi 30 noves possibles divinitats, que si es confirmessin ens permetrien parlar ja amb propietat del panteó ibèric. En tot cas, la probabilitat que s'acabin confirmant com a divinitats és molt diversa i serà més alta per aquells elements on més arguments actuin conjuntament.

BIBLIOGRAFIA

Almagro Gorbea, M. (2002): "Una probable divinidad tartésica identificada, Niethos/Netos", *Palaeohispanica* 2, 37-70.

Beltrán, A. (1970): "La inscripción ibérica de Binéfar en el Museo de Huesca", a: *XI Congreso Nacional de Arqueología. Mérida, 1968*, 518-522.

B. D. Hesperia: *Antroponimia y teonimia aquitana*: <http://hesperia.ucm.es/hesperia> (24/8/2018).

Campmajó, P. (2012): *Ces pierres qui nous parlent: Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées orientales) de la fin de l'Âge du fer à l'époque contemporaine*. Éditions Trabucaire, Perpignan.

Campmajó, P. i Ferrer i Jané, J. (2010): "Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne: premiers résultats", *Palaeohispanica* 10, 249-274.

Campmajó, P. i Untermann, J. (1991): "Corpus des gravures ibériques de Cerdagne", *Cerretania* 1, 39-59.

Corzo, S., Pastor, M., Stylow, A.U. i Untermann, J. (2007): "*Betatun*: La primera divinidad ibérica identificada", *Palaeohispanica* 7, 251-262.

Faria, A. M. de (1997): "Apontamentos sobre onomástica paleo-hispânica", *Vipasca*, 6, 105-114.

Faria, A. M. de (2006): "Crónica de onomástica paleo-hispânica (11)", *Revista Portuguesa de Arqueologia* 9-1, 115-129.

Faria, A. M. de (2009): "Crónica de onomástica paleohispânica (16)", *Revista Portuguesa de Arqueologia* 12.2, 157-175.

Ferrer i Jané, J. (2009): "El sistema de numerales ibérico: avances en su conocimiento", a: *Acta Palaeohispanica X. Actas do X Colóquio internacional sobre Línguas e Culturas Paleo-hispânicas (Lisboa, 26-28 de Fevereiro de 2009)* [= *Palaeohispanica* 9] (F. Beltrán, J. D'Encarnação, A. Guerra y C. Jordán eds.), Zaragoza, 451-479.

Ferrer i Jané, J. (2010): "La llengua i l'escriptura ibèrica a la Cerdanya", *Ker* 4, 50-59.

Ferrer i Jané, J. (2011): "Ibèric **bařkar**: un nou testimoni en un escif àtic de Sant Julià de Ra-

mis”, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis* 4, 203-217.

Ferrer i Jané, J. (2012): “Les inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne: état de la recherche à la fin de 2009”, a: Pierre Campmajo: *Ces pierres qui nous parlent*, Chapitre 8.VIII, 430-436.

Ferrer i Jané, J. (2013): “Deux alphabets ibères duales rupestres de Cerdagne”, *Sources* 1, 9-18.

Ferrer i Jané, J. (2014a): “Deux nouveaux alphabets ibères rupestres de Cerdagne”, *Sources* 2, 11-20.

Ferrer i Jané, J. (2014b): “Ibèric **kutu** i els abecedaris ibèrics”, *Veleia* 30, 227-259.

Ferrer i Jané, J. (2015a): “Le nouveau corpus d’inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne : deuxième parution”, *Sources* 3, 7-22.

Ferrer i Jané, J. (2015b): “L’escriptura ibèrica a la Cerdanya: els abecedaris rupestres”, *ERA Revista Cerdana de Recerca* 1, 37-48.

Ferrer i Jané, J. (2016): “Une inscription rupestre ibère inédite de Ger (Cerdagne) avec la formule **neitin iunstir**”, *Sources* 4, 13-28.

Ferrer i Jané, J. (2017a): “Le nouveau corpus d’inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (3): Cinq inscriptions inédites”, *Sources* 5, 7-21.

Ferrer i Jané, J. (2017b): “Dos vasos caliciformes amb inscripció ibèrica *ante cocturam* del museu de Figuerola del Camp i el seu espectacular conjunt de falsos», *SAGVNTVM* 49, 85-101.

Ferrer i Jané, J. (2018a): “A la recerca dels teònims ibèrics. A propòsit d’una nova lectura d’una inscripció ibèrica rupestre d’Oceja (Cerdanya)”, a: *Studia Philologica et Diachronica in Honorem Joaquin Gorrochategui. Indoeuropaea et Palaeohispanica*, 101-126.

Ferrer i Jané, J. (2018b): “Revisión de las inscripciones ibéricas rupestres del abrigo del Tarragón”, *ELEA* 17, 221-261.

Ferrer i Jané, J. (2018c): “Le nouveau corpus d’inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (4): nouveautés de 2017”, *Sources* 6, 15-31.

Ferrer i Jané, J. (e.p. a): “L’abecedari no dual

de L’Esquirol: Novetats d’epigrafia ibèrica rupestre ausetana”.

Ferrer i Jané, J. (e.p. b): “Panorama actual de la epigrafia rupestre ibèrica”, a: *Parole per gli Dei. Dediche religiosa in lingue epicoriche del Mediterraneo Occidentale*.

Ferrer i Jané, J. i Avilés, J. (2016): “Las inscripciones ibéricas del abrigo de Reiná (Alcalá del Júcar) y su contexto Arqueológico”, a: *I Reunión Científica de Arqueología de Albacete*, 453-476.

Ferrer i Jané, J. i Garcés, I. (2013): “El plom ibèric escrit del Tossal del Mor (Tàrraga, Urgell)”, *Urtx* 27, 102-113.

Ferrer i Jané, J., Moncunill, N. i Velaza, J. (e.p.): “Una nueva inscripción latina rupestre de Er”, *Latomus*.

Ferrer i Jané, J., Olesti, O. i Velaza, J. (2018): “*Nuevas inscripciones rupestres latinas de Oceja y los IIIviri ibéricos de Iulia Lybica*”, *Dialogues d’histoire ancienne*, 44/1, 169-195.

Ferrer i Jané, J. i Rocafiguera, M. (e.p.): “Dues noves inscripcions ibèriques sobre ceràmica de l’Esquerda: noves aportacions sobre l’escriptura ibèrica a Osona”.

Ferrer i Jané, J. i Sánchez, M. (2017): “L’enigma b’oide al descobert: **kaštaum** i **baikar** en sengles inscripcions ibèriques sobre una tortera i un vaset de Vilademuls”, *Revista d’Arqueologia de Ponent* 27, 221-236.

Fletcher, D. i Silgo, L. (1996-1997): “Inscripción ibérica rupestre del abrigo Bungal (Siete Aguas)”, *Arse* 30-31, 77-80.

Gorrochategui, J. (1984): *Onomástica indígena de Aquitania*, UPV/EHU, Bilbao.

Gorrochategui, J. (1993): “La onomástica aquitana y su relación con la ibérica”, a: J. Untermann i F. Villar (eds.), *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del v Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de noviembre de 1989)*, Salamanca, 609-634.

Gorrochategui, J. i Sádaba, J.L. (2013): “La religión de los vascones. Una mirada comparativa. Concomitancias y diferencias con la de sus vecinos”, *CAUN* 21, 113-149.

- Hadas-Lebel, J. (2009): “L’œnochoé *putlum-za*: un *pocolom* étrusque?”, a: *Actes des journées d’études organisées à l’Université Lumière Lyon 2 – Maison de l’Orient et de la Méditerranée, 2-3 février 2006, Collection de la Maison de l’Orient méditerranéen ancien. Série philologique* 43:1, 273-285.
- Luján, E. i López, A. (2016): “La cueva de la Camareta: Revisión de epigrafía paleohispánica”, *Palaeohispanica* 16, 247-256.
- Maras, D. F. (2000): “Le iscrizioni sacre etrusche sul vasellame in età tardo-arcaica e recente”, *Scienze dell’Antichità* X, 121-137.
- Orduña, E. (2005): “Sobre algunos posibles numerales en textos ibéricos”, a: *Acta Palaeohispanica IX: Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengües i Cultures Paleohispàniques, (Barcelona 20-24 d’octubre de 2004)* [= *Palaeohispanica* 5], (F. Beltrán, C. Jordán y J. Velaza (eds.), Zaragoza, 491-506.
- Orduña, E. (2006): *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos*, Madrid.
- Orduña, E. (2009): “Nueva interpretación de la inscripción de Betatun”, *Veleia* 26, 359-362.
- Orduña, E.: *Base de Datos de inscripciones aquitanas*: <http://eorduna.awardspace.info> (24/8/2018).
- Pérez Ballester, J. (1993): “El abrigo de Reiná (Alcalá del Júcar). Ensayo sobre un nuevo modelo de lugar de culto en época ibérica”, *Estudios de arqueología ibérica y romana*, 289-300.
- Pérez Orozco, S. (1993): “Observaciones sobre los sufijos ibéricos”, *Fontes Linguae Vasconum* 63, 221-229.
- Pérez Rojas, M. (1993): “Las inscripciones con escritura tartésica de la Cueva de La Camareta y su contexto onomástico (aportaciones sobre la “celtización” del mundo ibero-tartésico)”, a: *La Cueva de La Camareta (Agramón, Hellín-Albacete)*. Murcia: Universidad (*Antigüedad y cristianismo* 10), 139-266.
- Rodríguez Ramos, J. (2002): “Acerca de los afijos adnominales de la lengua íbera”, *Faventia* 24.1, 115-134.
- Rodríguez Ramos, J. (2004): *Análisis de epigrafía íbera*, Vitoria-Gasteiz.
- Rodríguez Ramos, J. (2005): “Introducció a l’estudi de les inscripcions ibèriques”, *Revista de la Fundació Privada Catalana per l’Arqueologia ibèrica* 1, 13-144.
- Rodríguez Ramos, J. (2014): “Nuevo Índice Crítico de formantes de compuestos de tipo onomástico íberos”, *Arqueoweb: Revista sobre Arqueología en Internet* 15:1, 1-158.
- Rodríguez Ramos, J. (2017): “La cuestión del dativo en la lengua íbera”, *Philologia Hispalensis* 31/1, 119-150.
- Silgo, L. (1984): *Léxico Ibérico*, Valencia.
- Silgo, L. (2004): “Breves consideraciones sobre la piedra ibérica de Cruzy”, *Palaeohispanica* 4, 195-197.
- Silgo, L. i Perona J.V. (2012): “Inscripciones ibéricas rupestres del abrigo Tarragón (Villar del Arzobispo, Valencia)”, *ELEA* 12, 281-289.
- Untermann, J., (1980): *Monumenta Linguarum Hispanicarum II: Die iberischen Inschriften aus Sudfrankreicht*, Wiesbaden.
- Untermann J. (1984): “Inscripciones sepulcrales ibéricas”, *CPAC* 10, 111-119.
- Untermann, J., (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum III: Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden.
- Velaza, J. (1991): *Léxico de las inscripciones ibéricas: 1976-1989*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Velaza, J. (2012): “Dos nuevas aras votivas procedentes de Muzqui (Navarra)”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 181, 260-262.
- Velaza, J. (2014): “La escritura de lo sagrado en el mundo ibérico”, *Anejos del AEA* LXXII, 159-167.
- Velaza, J. (2015): “Salaeco: un teónimo ibérico”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 194, 290-291.
- Vidal, J.C. (2016): “Interpretació ibèrica de dos teònims preromans del nord-est peninsular”, *Revista d’Arqueologia de Ponent* 26, 195-204.

Despoblament i Economia a l'Alt Pirineu i Aran

Amadeu Gallart Sort*

1.-EL QUE TENIM

La greu crisi econòmica patida durant aquesta segona dècada del segle XXI va afectar la gairebé totalitat de sectors i territoris. Els problemes creats per aquesta situació es van aguditzar encara més en els sectors socials menys afavorits i en els territoris allunyats dels grans centres urbans com és el cas del nostre Pirineu,

el que coneixem com a Alt Pirineu i Aran i que comprèn les comarques de la Cerdanya, l'Alt Urgell, els Pallars Jussà i Sobirà, l'Alta Ribagorça i el territori d'Aran.

Durant uns anys, bàsicament al llarg de la primera dècada del segle, semblava que les coses canviarien, sorgien moltes noves iniciatives empresarials, més ben dit de gent que es convertia en emprenedor autònom. En cada petita ciutat, vila o poblet, s'obrien tota mena de petits establiments. El miratge s'ha desfet, els petits establiments han tancat i això obliga una altra vegada a l'emigració de la nostra joventut, a la pèrdua en xifres absolutes de població alt pirinenca.

També eren anys en què l'administració catalana semblava haver comprès la necessitat d'invertir intensament en l'Alt Pirineu a través d'una xarxa de delegacions territorials que permetia prescindir de la dependència de les capitals provincials. Les retallades als pressupostos de la Generalitat i alguna incoherència, fàcilment superable, en el desplegament de les delegacions, ens tornaren ràpidament a situacions anteriors.

Comparem xifres de població a les nostres comarques i Aran. Font: Anuari estadístic de Catalunya:

COMARCA	ANY 2017	Hab/km2	Any 2011	Diferència
Alt Urgell	20.296	14,2	22.008	-1.712
Alta Ribagorça	3.827	9,1	4.284	- 457
Cerdanya	17.623	32,4	18.783	-1.160
Pallars Jussà	13.280	10,0	14.374	-1.094
Pallars Sobirà	6.947	5,1	7.548	- 601
Val d'Aran	9.985	15,7	10.192	- 207
Alt Pirineu i Aran	71.958	12,6	77.189	- 5.231

En sis anys hem perdut 5.231 habitants, bàsicament de gent jove que necessita trobar feina a fora. La població de l'Alt Pirineu i Aran ve a ser l'1% de la catalana quan ocupa gairebé el 20% de la superfície de Catalunya. Les Terres de l'Ebre, que tenen una "imatge" de terres més pobres que les nostres, tenen una densitat de població de 54,7 habitants per quilòmetre quadrat. I la Cerdanya, que és la que treu més pit a l'Alt Pirineu, només arriba al 32,4. A més, al darrer any, 2017, hem perdut respecte al 2016, 530 habitants!!!

La veritat és que, en una perspectiva estructural, la nostra problemàtica s'arrossega de fa molts anys perquè molts dels nostres poblets havien desaparegut per pura necessitat de l'agent de viure decentment, per la rapidíssima desaparició d'activitats agropecuàries en l'alta muntanya i per l'exigència de grans explotacions, en la nostra escala, al fons de les valls. Alguns altres havien reviscolat gràcies a la tornada dels seus anteriors habitants en forma de segones residències. També en alguns casos emblemàtics s'havia produït una certa activitat

econòmica positiva, diferent de les més tradicionals, com per exemple, i penso només en l'Alt Urgell, en pobles com Tuixent, Ossera, Solanell i l'àrea Castellbò-Sant Joan de l'Erm. Tot això fa qualificar de molt greu el fet d'haver tornat a començar una davallada cíclica que ens pot portar a situacions de despoblament indesitjables per a la sostenibilitat de les activitats socials i econòmiques. Fins i tot ens pot portar, si les planificacions urbanístiques no hi posen aturador, a situacions agudes de despoblament acompanyades d'una densitat perversa d'urbanitzacions gens rendibles –els casos més típics a la Cerdanya i a l'Aran.

Tot seguint l'Anuari Econòmic Comarcal 2018, editat per BBVA/ Catalunya Caixa, ens trobem el pes percentual de cada sector en el PIB comarcal 2016:

	<i>Agricultura</i>	<i>Indústria</i>	<i>Construcció</i>	<i>Serveis</i>
<i>Alt Urgell</i>	5,40	25,70	6,50	62,30
<i>Alta Ribagorça</i>	1,20	24,40	10,40	63,90
<i>Cerdanya</i>	2,00	5,90	13,40	78,80
<i>Pallars Jussà</i>	4,50	36,40	10,30	48,80
<i>Pallars Sobirà</i>	1,40	36,10	9,10	53,50
<i>Val d'Aran</i>	0,20	12,60	12,20	75,00

Les solucions del despoblament han de venir, bàsicament, d'un increment de l'activitat econòmica. És clar que el sector primari és encara important a l'Alt Urgell i al Pallars Jussà però amb una participació molt petita al seu PIB. A les altres comarques i a l'Aran és una activitat clarament residual. És ben curiós com molts analistes persisteixen a confondre l'economia muntanyenca amb el sector primari encara que aquest tingui, evidentment, molta importància estratègica en relació al paisatge.

La indústria a l'Alt Pirineu queda molt marcada per la producció hidroelèctrica –amb l'excepció d'Oliana–, producció que és difícil que conegui increments que generin mà d'obra. La construcció pot tendir a mantenir-se o a créixer lleument, i en qualsevol cas incideix ràpidament en els percentatges de població empleada. Per aquestes vies, doncs, malament

per recuperar demografia de manera sòlida. Ens queda el sector serveis com a gran camp de treball però amb la problemàtica afegida de les dificultats de la seva implantació en pobles d'alta muntanya, sobretot si volem anar més enllà de l'hostaleria.

2.-EL QUE HAN DIT

Els Grups de l'Alt Pirineu a mitjans dels anys setanta del segle passat es varen manifestar continuadament a favor d'una activitat econòmica que desenvolupés l'Alt Pirineu d'acord amb l'equilibri entre els sectors productius. És a dir, que cap dels sectors, per exemple el turisme, no prevalgués excessivament sobre els altres. Això amb la finalitat d'evitar una unilateralitat perillosa

si el mercat en què es basava anava malament. Aquesta idea ha anat sent axial en els diversos escrits o manifestos que s'han fet des de llavors.

També varen manifestar profusament la necessitat d'una administració territorial es-

pecífica que impulsés el desenvolupament de l'Alt Pirineu. El gran inspirador dels GAP va ser l'equip de geògrafs encapçalat per Pau Vila que ja varen proposar, en plena època republicana, una nova concepció de l'ús del territori a Catalunya.

Crec, ben sincerament, per damunt de crítiques polítiques raonables, que els Consells Comarcals de l'Alt Pirineu, fills dels Consells Comarcals de Muntanya reivindicats pels GAP, han fet durant força anys una bona feina i que han suavitzat alguns dels déficits estructurals que han anat obligant a emigrar la gent de muntanya.

Cal citar els estudis del **MAB 6 ALT PIRINEU** que es varen completar als anys 1987/88. L'equip base estava integrat per Xavier Campillo, Ramon Ganyet, Xavier Sanclimens i Albert Villaró. Al quadern número 8, dedicat a

“La població” escriuen a la pàgina 71:

“En molts pobles es veu que tota intervenció pública ha de tenir present que és suficient que un altre jove, o una altra família, decideixi marxar del poble per provocar, com un castell de cartes, que totes les altres cases vagin marxant... Pobles estratègics, “capitals de valls”, com Castellbò, Noves de Segre, Anserall, Estamariu, Tuixén, Lles, amb poblacions al voltant de cent habitants, constitueixen encara comunitats socials; aquests pobles són fonamentals per a l'equilibri del territori i la seva desaparició podria arrossegar un conjunt de petits pobles d'alta muntanya...”

Al quadern número 10, a la pàgina 100 un entrevistat acaba dient:

“...aquest és un país pobre, aquest és un país de pena. Aquí no hem nascut amb una flor al cul, aquí hem nascut amb un card al cul...”

El Pla Territorial Parcial de l'Alt Pirineu i Aran, aprovat el 25 de juliol de 2006 sota la Conselleria de Joaquim Nadal, explicita en la pàgina 110 que cal dotar al territori de més capacitat d'autogovern i de gestió conjunta: “S'ha esmentat que no hi haurà projecte per a l'Alt Pirineu i Aran si no hi ha subjecte polític i administratiu, si no s'avança en el camí d'una cohesió de l'àmbit que avui no existeix. L'orografia de l'àmbit crea unitats comarcals força tancades i, si bé permet les relacions nord-sud, dificulta enormement les transversals. Bona part de les problemàtiques poden ser comunes però les relacions de cada comarca amb la resta de Catalunya són molt diferenciades i força independents. En tot cas, totes parteixen d'una manca de massa crítica evident, que podria minimitzar-se si els Pirineus parlessin amb una veu conjunta.”

Com ha posat de manifest Francesc Boya, des del Senat, en la **“Comisión de Entidades Locales”**, s'ha treballat molt en els temes de despoblament de les zones rurals i de les zones de muntanya. Així la *“Ponència de estudio para la adopción de medidas en relación con la despoblación en España”*. “*Senado: Boletín Oficial de las Cortes Generales n° 505*”, de 17 d'abril de 2015”. Aquí trobem un

amplíssim ventall d'accions legals, fiscals, laborals i administratives per lluitar contra el despoblament rural i, per extensió, de les zones de muntanya. És bo de llegir l’*Informe de la Comisión especial de estudio sobre las medidas a desarrollar para evitar la despoblación de las zonas de montaña*” (Dirección de estudios del Senado -2015). També el treball *“Democracia desde abajo. Nueva agenda para el gobierno local”* de Andréx Boix i altres. Aquí es debat si les diputacions són les millors eines per als desenvolupaments territorials i que cal alguna cosa més entre ajuntaments i diputacions.

Joan Ganyet, en un article sobre el problema del despoblament, **“Pirineu: les lliçons de la crisi”**, ens diu:

“La fita principal, el gran objectiu dels pirinencs és ser un destí turístic? L'ambició com a col·lectiu és rebre gent i més gent procedent d'altres llocs en quantitats cada vegada més grans? O l'ideal a assolir és un altre més alt i també més difícil; per exemple constituir una societat modèlica en educació, en qualitat de vida i en relació harmònica amb la natura? En el benentès, és clar, que el turisme és i serà una font clau de recursos econòmics en qualsevol escenari.

Simplificant molt, podríem identificar un punt fort i un punt feble del Pirineu en l'actual conjuntura. La seva principal fortalesa és sens dubte la creixent consideració de l'ecologia i el paisatge en l'escala de valors de la societat contemporània, i l'automàtica identificació de la muntanya amb aquests dos conceptes. El punt feble es deriva de la crònica manca de força i de cohesió del teixit social pirinenc, amb el corollari de l'exaltació del localisme i la dispersió d'esforços”.

Marta Pallarès en un escrit a APIA de 25 de desembre de 2015 ens comenta:

“...s'ha trigat dècades a veure que aquestes zones (de muntanya) tenen excessives mancances –demogràfiques, de serveis, de manca d'ofertes laborals, distàncies, etc.– perquè generin processos de renovació per si mateixes... si és que no era una miopia interessada...”

3.-EL QUE ES PODRIA FER.

La ponència del Senat d'abril de 2015 exposa un ample ventall d'actuacions. Personalment en destacaria: - Bonificacions a les cotitzacions de la Seguretat Social.- Repartiment més operatiu dels fons de l'Estat i de les Comunitats Autònomes. Potenciació de l'ús de les noves tecnologies. Potenciació de les capçaleres comarcals. Anàlisi de les Diputacions com a figures inadequades per als desenvolupaments territorials de zones rurals o de muntanya.

El mateix Joan Ganyet, al mateix article esmentat, proposa, inspirant-se en l'economista José Luís Sampedro, fer front a la crisi seguint tres conceptes: "vitalitat", "cooperació" i "creació" en contraposició a "productivitat", "competitivitat" i "innovació". Vitalitat, d'acord amb incorporar a la societat pirinenca la immigració qualificada de professionals urbans sensibles a l'atractiu de la muntanya. Cooperació com a superació dels localismes i entre la iniciativa pública i la privada. Creació com a sinònim d'originalitat i qualitat a impregnar en les activitats artístiques i culturals, en la gastronomia, en els productes industrials.

Francesc Boya, com a membre del col·lectiu APIA-Pirineu Opinió, en l'article "**L'economia dels municipis de muntanya**" escriu:

"...reivindiquem, una acció multifuncional que garanteixi una visió holística de la muntanya i dels seus problemes. Una visió que contempli els aspectes essencials que poden ajudar a estabilitzar població en els nostres pobles. Sens dubte un dels instruments més eficaços és la política fiscal. Una política que tingui en compte la realitat dels municipis amb poca població i amb serioses dificultats per assentar activitat econòmica. En aquest context cal exigir una política fiscal específica que permeti aplicar reduccions fiscals a empreses localitzades en aquests municipis...

Cal exigir que la participació de fons de l'Estat i de la Generalitat, tinguin en compte el factor territorial i siguin equitatius amb els de les ciutats... Per tot això des del col·lectiu APIA-Pirineu Opinió, reivindiquem polítiques específiques per a les zones de muntanya, tal com es fa en els països veïns."

També té una gran importància la proposta de la creació d'una **Àrea Econòmica Especial Andorra-Pirineus** elaborada per Antoni Pol i Joan Ganyet -2018-, amb Andorra com a centre dinamitzador de les àrees pirinenques veïnes, en especial l'Alt Pirineu i Aran, i les comunes pirinenques de l'Arieja i la Catalunya Nord. Aquest document s'acompanya amb 300 signatures de persones significades de tot aquest àmbit territorial.

4.-LA MEVA OPINIÓ PERSONAL.

Des del meu punt de vista, mantenir població activa en molts dels pobles d'alta muntanya requereix dues bases: Primer, la implicació i el protagonisme de l'administració en els seus diferents nivells i en segon lloc, generar inversions humanes i econòmiques provinents

El Castell de Bolvir, deshabitada i en runes

de la iniciativa privada segons una promoció realista i imaginativa. Només del maridatge entre la iniciativa pública i la privada poden sorgir-ne els fruits que capgirarien els actuals cicles negatius de l'alta muntanya.

En el cas alt pirinenc, l'administració pública hauria d'intervenir a través de tres nivells administratius:

Al primer nivell, el Govern de la Generalitat a través de les imprescindibles **delegacions territorials** ubicades al Pirineu amb la perspectiva d'inversions públiques que això implica i la creació d'un cos professional d'experts en la problemàtica alt pirinenca i aranesa.

El segon nivell, dels **ajuntaments**, que haurien de constituir-se, en alguns casos ja ho són, en agents principals de la dinamització dels seus municipis (tot tenint en compte l'important paper que en el nostre territori han tingut els Consells Comarcals).

I el tercer nivell hauria de ser la **Vegueria de l'Alt Pirineu**, que substituiria la part corresponent de les diputacions de Lleida i de Girona i coordinaria uns consells comarcals readaptats.

La iniciativa privada té encara moltes coses a dir, i a fer. En aquest àmbit haurien de rebre suport públic tota mena d'activitats, agràries, artesanals, industrials o turístiques, comercials o professionals, dirigides per persones físiques, per societats mercantils o per cooperatives. I sempre amb un esperit de present i de futur perquè penso que del passat, en aquests casos concrets de promoció econòmica, poca cosa avui ens serveix de guia. La renovació econòmica de la nostra muntanya inclou unes noves formes d'actuació i del passat ens queda el record agraït de l'esforç fet pels nostres predecessors. També les associacions empresarials haurien d'organitzar-se basant-se en la demarcació geogràfica de l'Alt Pirineu i Aran.

Administració pública, bones idees... i el finançament? Des d'un punt de vista de diners públics hem vist experiències molt productives com les subvencions proporcionades pels fons

comunitaris Leader. Caldria seguir per aquí, incrementant-ho amb subvencions provinents d'altres institucions. És trist comprovar com en alguna institució preval més l'orgull de cap provincial que la recerca d'un model sostenible de desenvolupament per a zones com les de l'Alt Pirineu i Aran. Un clar exemple són els diners de la Diputació de Lleida destinats a campanyes com "la neu de Lleida". També poden tenir cada vegada més importància les pressions polítiques a les grans concessionàries hidroelèctriques, bé per crear un fons molt significatiu per a la promoció del territori, bé per anar a la reversió pública de les seves concessions.

Els polítics del territori tenen molt a dir-hi!!! Cal impregnar l'administració de cultura territorial i aconseguir l'aprofitament òptim dels diners públics. A vegades el problema no és la falta de normatives sinó la falta de voluntat i d'instruments territorials per aplicar-les. Tan sols així, opino, és que podrem evitar l'abandonament de bona part de la nostra muntanya.

OBRES MOLT IMPORTANTS PER A LA NOSTRA TEMÀTICA COMARCAL I ALTPIRINENCA.

PLA TERRITORIAL PARCIAL DE L'ALT PIRINEU I ARAN. – Aprovat el 25 d'abril de 2006.

COMISIÓN ESPECIAL DE ESTUDIO SOBRE LAS MEDIDAS A DESARROLLAR PARA EVITAR LA DESPOBLACIÓN DE LAS ZONAS DE MONTAÑA. SENADO / 2015.

PLA ESTRATÈGIC DE LA SEU D'URGELL-1998 –com a exemple d'un model d'anàlisi territorial molt implicat en el territori (en aquest cas de l'Alt Urgell).

Amadeu Gallart Sort

** Economista*

El nostre tren de cada dia...

Alfred Pérez-Bastardas

Eren les 6 del matí i no es veia gaire moviment a les andanes de l'estació de Puigcerdà, malgrat ser l'hora prevista per sortir el tren cap a Barcelona. Puntual no n'era, més aviat ja estàvem fora de l'horari previst. La gent s'impacientava i mirava amunt i avall, però el tren no hi era a les vies. Al cap d'uns trenta minuts d'espera, al cap d'estació, se'l veia un xic esverat. Instinti-

vament li vaig preguntar què passava i em va calmar quan em va dir que tot estava en ordre, però que el maquinista s'havia dormit...

L'anècdota, autèntica, passava a finals d'agost de 1973. I probablement no tornarà a succeir mai més. Ara els retards dins dels horaris normals, són molt poc significatius i el tren Barcelona/Puigcerdà/La Tour de Querol, va i

ve cada dia amb una perfecta regularitat dins de les tres hores de viatge amb més o menys puntualitat. El viatge amb autocar, també dura unes tres hores, i tan sols amb cotxe privat de la marca que sigui hi estem encara no dues hores si passem pel túnel del Cadí i trenta minuts més si agafem la collada de Toses.

Tot això té ara més interès a les portes del centenari de la línia BCN-PGRD (1922-2022) i una significació prou evident de com aquesta línia ha sigut sempre deficitària i extraordinàriament lenta. Em direu que el traçat no permet escurçar-ne el temps. Però temps hi va haver que el trajecte durava (tan sols!) dues hores i mitja amb els trens Pullman... Ara la línia ha estat renovada en el traçat amb noves vies i millors combois, però la realitat de les tres hores no s'ha pas reduït. Sembla estrany que no puguin millorar aquesta mitja hora, almenys, que la fes més acceptable... i útil. I em direu que cal recollir o deixar passatgers a molts indrets importants del recorregut, i és veritat, però el que es tracta és de millorar els traçats entre trajectes amb una bona velocitat per anar reduint tot el conjunt horari fins a nivells prou acceptables...

Voldríem tenir un tren amb una capacitat de fer front al temps que es triga passant per la collada de Toses, i així convertir aquesta línia en una alternativa acceptable per aquells a qui el cotxe els pot cansar, per les cues, la fatiga o simplement la tensió d'un viatge a voltes amb massa tensió. El tren, per la seva mateixa idiosincràsia, convida al relaxament, a seguir el paisatge i gaudir d'unes hores de lleure, llegint o escoltant música del nostre Ipad.

Es tractaria de guanyar temps entre BCN i Ripoll, dic jo que no sóc cap expert en la matèria... I em direu que ja s'ha provat, disminuint les parades amb la consegüent protesta dels viatgers que fan un trajecte curt... però almenys els sis o set trens que cada dia van i venen de BCN a PGRD no esmercin en el trajecte més de dues hores i trenta minuts. És demanar massa? Potser sí... Doncs, imagineu-vos si exigís-sim un temps que no superés les dues hores...

Però nosaltres confiem en què tard o d'hora

el trajecte ha de tenir aquest màxim de temps que senyalem, -i prou que ens agradaria que durés només unes dues hores- sinó perquè la realitat geogràfica, la pendent, el clima si voleu, o altres variants no permeten una major rapidesa, però sinó de què serveix una línia de tren que en els darrers trenta anys no ha pogut millorar-se com les exigències dels temps demanen i la tècnica ho permet?

No demanem l'impossible sinó tan sols el possible. I estem segurs que amb uns canvis substancials i amb duplicitat de vies en trams concrets es podria satisfer aquesta demanda que la Cerdanya, sobretot, com a punt clau d'arribada i sortida, se'n beneficiaria, quan es vol programar Jocs Olímpics i grans projectes socioeconòmics...

Quant de temps ens caldrà esperar per aconseguir que aquesta línia de tren tingui un temps de recorregut prou acceptable? Potser mai? Perquè caldria fer el traçat nou i un túnel també. Pel trànsit de viatgers no sortiria a compte? Aleshores no ens podem estranyar que el millor recorregut sigui fet amb un cotxe particular. I a aquesta disjuntiva fa més de setanta anys que hi estem abocats. Potser ara que arriba el centenari de la inauguració de la línia es podria millorar -oi?'-.

Potser si que amb els anys i panys arribarem a veure-ho. Hi fa molt la paciència... però també la voluntat, i no sembla que aquesta sigui la norma d'actuació, sobretot per a una línia deficitària o quasi, potser no en termes econòmics, però sí en termes polítics. Direu que no hi tenim gaire confiança, i us puc ben dir que gens ni mica. A veure si amb el centenari, i potser a la llarga amb un canvi d'Estat, en treuré'm l'aigua clara. Cent anys donen per molt, vull dir, els 100 anys que calen per arribar als 200. No ho veurem, però ens satisfà tenir-hi confiança...

La mort del comte Salomó i l'adveniment de la dinastia comtal catalana

Ramon Serra

Imatge idealitzada del comte Guifré, el Pelós en el manuscrit

La figura del comte Salomó, del qual conservem molt poques notícies i estudis històrics, ha transcendit fins als nostres dies per la seva participació en els dos primers capítols de les *Gesta Comitum Barchinensium*, a partir d'ara *GCB*,¹ on Salomó és mort pel jove Guifré el Pelós. Molt resumit, el guió de la llegenda seria el següent: Guifré el Pelós, que va ser criat a Flandes després de l'assassinat del seu pare Guifré d'Arrià,² torna disfressat a Barcelona amb

l'objectiu de recuperar el seu domini patern. La seva mare el reconeix gràcies a conservar pèl en una part del cos on no és habitual de tenir-ne, i convoca als barons que també el reconeixen i li juren fidelitat. Tot seguit els barons acorden anar a «un lloc» on el comte Salomó, *natione gallicum*, havia de venir i el jove Guifré l'occeix amb l'espasa davant dels magnats. Llavors, tal com havia promès a la comtessa de Flandes, torna per casar-se amb la seva filla que havia deixat prenyada abans de tornar a Barcelona. I després de diverses vicissituds, arribem al moment en què el rei de França, confirma al jove Guifré la potestat del comtat de Barcelona, que comprenia les terres «entre Narbona i Espanya».³ El comte Guifré el Pelós “històric”, fou el qui consolidà el casal dels comtes de Barcelona, i les *Gesta* volien significar que a partir d'ell, el seu títol i honors seran transmesos ininterrompudament als seus descendents, ens trobem doncs, davant del relat d'un llinatge i no el d'un territori o nació.⁴

historiografia creu que Guifré d'Arrià seria un personatge inventat per l'autor/s del text, fruit del poc coneixement que es tenia del comte Sunifred, el pare històric del Pelós, i sobretot de la confusió historiogràfica que hi va haver entre Guifré el Pelós (+897) i el seu fill Guifré Borrell (+911), enterrat a Sant Pau del Camp (Barcelona). Recentment, Joan Vilaseca proposa en una arriscada hipòtesi, que Guifré el Pelós, després de quedar-se orfe del seu pare Guifré, fou adoptat pel casal del comte Sunifred. JOAN VILASECA CORBERA, «Proposta d'identificació de Guifré d'Arrià», dins *Recerques sobre l'Alta Edat mitjana catalana*, vol. I, Terrassa, 2010.

³ «*comitatum a Narbona usque in Hispaniam solus, dum vixit, obtinuit*» a Cingolani, *Les Gesta...* p.122.

⁴ Segons la *GCB*, Salomó va accedir a la dignitat comtal sense tenir cap implicació en l'assassinat de Guifré de Rià, només sembla beneficiar-se de la situació política del moment. En futures versions del relat, potser per justificar l'excessiu càstig rebut de mans del jove Guifré, es va augmentar la responsabilitat de Salomó en la mort de Guifré d'Arrià «*qui s'era feït per força compte de Barcelona*», dins *El llibre dels Reis*. Edició a cura de STEFANO MARIA CINGOLANI. *Monuments d'Història de la Corona d'Aragó*, n. II. Universitat de València,

¹ Sobre la cronologia de la *GCB*, hi ha una unanimitat en situar-la a la segona meitat del segle XII, i es creu que actuaria com un complement del *Liber Feudorum Maior*. En la recent edició de les *GCB*, Stefano Maria Cingolani, proposa reular la redacció dels dos primers capítols, que contenen el relat de la llegenda fundacional, al període de Ramon Berenguer I, concretament al voltant de l'any 1058; STEFANO MARIA CINGOLANI, *Les Gesta Comitum Barchinensium (versió primitiva), la Brevis historia i altres textos de Ripoll*. Dins *Monuments d'Història de la Corona d'Aragó*. Universitat de València, n. IV, 2012, pp. 30-31.

² Avui dia, la postura més acceptada per la

Església romànica de Santa Maria d'All, Cerdanya

Més endavant tornarem a analitzar l'episodi de les *GCB*, però a banda de la cruesa quasi injustificada amb què es narra la mort del comte Salomó, la primera pregunta que un es fa en llegir la crònica medieval, és com un comte aparentment tan poc rellevant, de qui només hem conservat tres documents i desconeixem el seu origen, patrimoni i llinatge, hagués quedat fossilitzat en la història oficial dels comtes de Barcelona i per contra, es confongués el nom del pare de Guifré el Pelós en la mateixa obra? Aquestes dues aparents incongruències han estat justificades per la historiografia amb multiplicitat d'arguments, però cap d'ells prou convincent per aturar la nostra curiositat.

EL GOVERN DEL COMTE SUNIFRED

El comte i marquès Sunifred va precedir a Salomó en l'administració dels territoris d'Urgell i Cerdanya, però sobre la seva figura encara planen molt poques certeses. La historiografia recent segueix acceptant la hipòtesi de Ramon d'Abadal, que situava el nomenament de Sunifred com a comte d'Urgell-Cerdanya l'any 834,⁵ i atribuïa la seva mort dins el con-

text de la revolta de Guillem, fill de Bernat de Septimània, entre els anys 848-50. Però si ens cenyim als documents que conservem del comte Sunifred, les proves són molt minses i alguns documents són clarament falsos, com l'acta de consagració de la Seu d'Urgell,⁶ amb seguretat, la primera notícia que disposem de Sunifred seria la donació d'unes terres a l'església de Santa Maria de la Seu de l'any 840.⁷ Tres anys més tard, Sunifred fou beneficiat amb un lot de terres d'origen públic situades al Conflent, Andorra i el Rosselló,⁸ una donació prou important que denota una posició destacada entre les elits dels comtats catalans. Molt probablement, el noble Sunifred va participar en els moviments polítics que van propiciar una expedició punitiva per part de l'emir l'any 841; una expedició que com ara sabem, no anava dirigida contra la Cerdanya i Narbona,⁹ com tradicionalment s'havia pensat, sinó contra els territoris de la Catalunya central. En concret, les tropes emirals es van dirigir contra Osona «Awsuna» i una indesxifrable «*T.r.tànah*», que Dolors Bramon interpretava com a Taradell,¹⁰

MAGNOU-NORTIER, *Chartes de l'Abbaye de la Grasse 779-1119*. París, 1996, docs. 8 i 12. Per tant, ens trobem davant d'una interpretació de Ramon d'Abadal que no es recolza en cap document concret.

6 La majoria d'estudiosos de finals del segle XX dataven la redacció de l'acta a la segona meitat del segle X, principis del XI, recentment s'ha publicat un estudi que en fixa la confecció entre els anys 1016-1024 durant el bisbat d'Ermengol, CARLES GASCÓN i OLIVER VERGÉS, "L'acta de consagració de la catedral d'Urgell. Un fals del temps del bisbe Ermengol redactat entre 1016 i 1024", dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*. Núm. 86. Catarroja, 2017. pp. 191-220.

7 CEBRIÀ BARAUT «Els documents dels segles IX-X de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», dins *Urgellia*, 1979, n.2, doc.10.

8 «*In pago Ruscilione villa que vocatur Kanoas, et in pago Confluente villa que vocatur Prata cum mancipiis que ad idem Confluente pertine(n)t, seu etiam in pago Cerdanie villa que vocatur Montelianos et Hencurrio, in pago Oriel villa que vocatur vallis Andorra*», dins *Catalunya Carolíngia*, a partir d'ara CC, *Els Diplomes Carolíngis*, vol. II, doc. XV.

9 Una primera hipòtesi llançada per Abadal, a la que Josep Maria Salrach va donar continuïtat, relacionava el precepte amb el paper de Sunifred a l'hora d'haver aturat una expedició musulmana, «suposadament» en els escanyalls de les coves de Ribes l'any 841/2. JOSEP MARIA SALRACH i MARÉS, *Catalunya a la fi del primer mil·leni*. Editorial Eumo, Barcelona, 2004, p.124.

10 Que en àrab hauria d'haver estat traduït com a *T.r.tàluh*. Dolors BRAMON, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Editorial Eumo. Barcelona 2a edició, 2002, pp. 198-201. I també Dolors Bramon: «841: una algarada fins ara mal coneguda contra la plana de Vic», dins *Ausa*, XIX,

2008, cap. 74.

5 L'historiador vigatà interpretava que el comte Berenguer de Tolosa hauria intercedit en la concessió per part de Carles el Calb dels comtats d'Urgell-Cerdanya al seu «amic» Sunifred, en el mateix moment que intercedia en la concessió d'un precepte a favor del comte Oliba, el suposat germà de Sunifred, RAMON D'ABADAL i VINYALS, «*Un diplôme inconnu de Louis le Pieux por le comte Oliba de Carcassonne*». Dins *Annals du Midi*, num. LXI, pp. 345-357. Al comte Oliba ja el tenim documentat com a comte almenys des de l'any 820, i també sabem que l'any 837 ja era mort, ELISABETH

Relicari medieval amb els símbols dels apòstols, Llemotges, segle XII

i més recentment, Jordi Gibert proposava que fes referència a Cardona «*K.r.tànah*». ¹¹

En qualsevol cas, l'ascensió política de Sunifred es va *catapultar* en el context de les lluites intestines entre els fills de Lluís el Pietós, una greu crisi política que afectava de feia anys tot l'Imperi carolingi. Sunifred i els seus, van prendre partit per Carles el Calb, que intentava reforçar la seva debilitada posició al regne d'Aquitània enfront del seu nebot Pipí II i de l'intrigant Bernat de Septimània.¹² Després d'una investigació celebrada al monestir de sant Serni de Tolosa, quatre dies després de l'execució de Bernat de Septimània, Sunifred surt mencionat com a «*marchioni*», confirmant l'ascens i l'enorme confiança que gaudia de part de Carles el Calb.¹³ La historiografia ha ac-

ceptat que el marquès Sunifred fou mort pocs anys després d'aquest nomenament, concretament durant la revolta de Guillem, el fill de Bernat de Septimània, que amb l'ajut de tropes musulmanes va ocupar la ciutat de Barcelona l'any 848. Després de la revolta de Guillem i la suposada mort del comte Sunifred, Carles el Calb va confiar l'administració de la frontera a magnats de l'alta aristocràcia franca, primer foren la parella Aleran i Isembart (850-52), llavors Odalric (852-58) i finalment Humfrid (858-864). En tot aquest període, per sota els magnats francs es mantenia assentada en l'aparell de poder una aristocràcia local que en alguns casos ens és més fàcil de resseguir: com els llinatges dels Sunyers d'Empúries, o els seus suposats cosins, els Guifredians d'Urgell/Cerdanya i també el dels darrers Berànides, que restaven amb drets i càrrecs a diversos territoris. Però a banda dels grans llinatges locals, tenim alguns personatges que la historiografia encara no ha pogut relacionar amb claredat, com el comte Guifré i el seu fidel Otger, documentats als territoris de Girona/Besalú, o el mateix comte Salomó, actiu a la Cerdanya i el Conflent, per exemple.

EL PRIMER JUDICI

Nosaltres en aquest article intentarem demostrar una nova hipòtesi, que situaria la mort del comte Sunifred en una data molt més tardana del que observava la historiografia, basant-nos en una relectura dels processos judicials del comte Salomó i, sobretot, en la primera documentació del monestir de Cuixà, així com en algunes cròniques franques del segle IX. L'historiador rossellonès Pierre Ponsich ja va plantejar bona part del nostre argumentari en els seus primers i inspiradors articles sobre el monestir de Cuixà a la dècada dels anys cinquanta del segle passat,¹⁴ que completaven l'immens estudi sobre el mones-

145, 2000, pp. 133-135.

¹¹ A tall d'hipòtesi, l'historiador Jordi Gibert proposava que el bloc territorial de la Catalunya Central hauria tolerat o pactat una hipotètica expansió del comte Sunifred vers al sud. JORDI GIBERT I REBULL, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (Segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*. Tesis doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona, 2011, pp.268-86.

¹² JOSEPH CALMETE, *De Bernardo Sancti Guillelmi filio*, Paris-Toulouse, 1902.

¹³ A la catedral de sant Serni de Tolosa, després d'una investigació encarregada a una comissió encapçalada per Notó, arquebisbe d'Arle, Elmerald, comte del palau, el *marchioni* Sunifred i el comte Sunyer, l'emperador Carles el Calb confirmava la propietat de les vil·les d'Aspiran i d'Albagnan (Herault, prop de Beziers), a un grup d'hispanos del comtat de Beziers, (CC, vol. II, Segona part, doc.16).

¹⁴ PIERRE PONSICH, «*Les origines de Saint-Michel de Cuxa*», *Etudes Roussillonnaises*, II, 1952, pp. 7-19, i sobretot «*Le rôle Saint-Michel de Cuxa dans la formation de l'historiographie catalane et l'historicité de la légende de Wifred le Velu*», dins *Etudes Roussillonnaises*, IV-V, 1954, pp. 156-159.

Miniatura del Golden. Psalter de l'abadia de St. Gallen, segle IX

tir que acabava d'enllestir Ramon d'Abadal de manera paral·lela.¹⁵ Ponsich plantejava la historicitat del relat llegendari de les *Gesta*, concretament l'episodi de la mort del comte Salomó a mans del jove Guifré, recolzant-se en els tres judicis que conservem del comte Salomó, on, segons l'historiador rossellonès «*il fait nettement figure d'intrus, sans attaches, contestant a tort les dotacions de ses predecesseurs*». Els tres judicis perduts pel comte Salomó, demostrarien la manca de suports del nou comte i la seva oposició o hostilitat envers els descendents del comte Sunifred, que potser van acabar per precipitar els esdeveniments cap a una mort violenta. Les tesis de l'historiador rossellonès no foren acceptades del tot per la historiografia i ell mateix les ponderava en la revisió que va fer dels seus articles en redactar el volum

de la Catalunya Romànica referent al Conflent.¹⁶ Nosaltres, gràcies al suport de les noves edicions i estudis crítics, tant de la documentació com de les fonts historiogràfiques alt medievals, intentarem desenvolupar les antigues tesis de Ponsich i aportar nous punts de vista al respecte.

Del comte Salomó, certament, només conservem la notícia de tres judicis que ens situen en una cronologia dels anys 862-868 a les valls pirinenques de la Cerdanya i el Conflent, on la sentència li serà desfavorable en tots ells, fet que posa de manifest les dificultats amb què es va trobar Salomó i també la bona salut que encara gaudia l'estament judicial.¹⁷ El primer

15 RAMON D'ABADAL, *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil*. *Analecta Montserratensia*, n.VII, 1954.

16 *Catalunya Romànica*, vol. VII, Enciclopèdia Catalana, p. 359.

17 Remeto al lector a l'excel·lent estudi de Josep M. Salrach sobre la justícia als segles IX-X. JOSEP MARIA SALRACH I MARÉS, *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*. Editorial Eumo, 2013.

dels tres judicis, fou celebrat el dia 26 d'agost del 862¹⁸ al «*mallo publico*» d'All (Cerdanya), i fou presidit pel «*vir inlustris Salomon comis*», juntament amb el vescomte Adalelm, nou jutges, sis bons homes i el saig comtal Martí.¹⁹ El comte Salomó sembla que havia concedit la villa de Sedret (vall de Querol), al seu fidel *Sonane*,²⁰ però també la reclamava Guitiscle, al·legant que li havia estat llegada per la seva tia Ailo, que l'havia heretat del seu pare, el comte Asnar Galí.²¹ Els vint-i-un testimonis interrogats pels jutges van testificar que havien vist a la seva tia Ailo, «*tenente et dominante*» de la villa de Sedret per més de trenta anys, que la tenia de part del seu pare Asnar Galí, comte, i que la va donar amb tota la seva integritat al seu nebot Guitiscle, també es donen el nom d'almenys deu dels serfs d'Ailo i Guitiscle que havien roturat les seves terres. En el procés de declaració dels testimonis, es diu que aquesta propietat havia estat usurpada a Guitiscle pel comte Humfrid/Sunifred?²² i lliurada en bene-

Església de Sant Esteve de Pomers, Conflent

fici a un fidel seu de nom Isarn, sense obeir cap llei. Aquesta apreciació és important, perquè es diu clarament que fou feta a Guitiscle, i això ens portaria a una data probablement posterior al 850, si tenim en compte que la seva tia Ailo la va posseir durant més de trenta anys. Els jutges, després d'escoltar els testimonis i les proves documentals i d'acord amb les lleis dels gots, van determinar que la propietat fos retornada a Guitiscle per part del saig comtal Martí.

Sembla que l'aprisió i els trenta anys de possessió van permetre la privatització d'un bé fiscal per part del nebot del comte Asnar Galí, malgrat els esforços dels nous comtes per sostreure-li. Plantejats els fets d'aquest primer judici, nosaltres creiem més raonable un escenari on el comte Salomó feia poc temps que governava i que havia concedit la villa de Sedret al seu fidel *Sonane*; provocant la reacció de Guitiscle en forma de reclamació judicial; que no l'escenari que plantejaria la cronologia tradicional, on el comte Salomó després de catorze anys de govern hauria decidit sostreure la villa de Sedret a Guitiscle.

RELÍQUIES I AMBAIXADES

El judici del 862 ens ha proporcionat indicis per creure que un comte anterior a Salomó, que molt probablement fou el mateix Sunifred, va usurpar la villa de Sedret a Guitiscle, el nét del comte Asnar. Ara veurem com unes curi-

18 «*die VII calendas septembris XXIII regnante Karulo rege*».

19 JOSEP MARIA SALRACH I MARÉS I TOMÀS MONTAGUT I ESTRAGUÉS, *Justícia i resolució de conflictes a la Catalunya medieval, Col·lecció diplomàtica Segles IX-XI*, Barcelona, 2018, doc.14., . El document prové d'una còpia del 1787 efectuada sobre un pergamí, avui perdut, que restava al mas Manxot de Santa Eugènia de Nerellà, a Bellver de Cerdanya.

20 «*ego eam teneo ipsa villa per beneficio de seniore meo Salomon, comes*».

21 Asnar Galí fou un comte aragonès que havia pactat amb els francs, però en una data propera a l'any 820 fou expulsat d'Aragó pel seu gendre García el Malo, que estava aliat amb els *Banu Qasi*. L'administració carolíngia va concedir a Aznar Galí diversos territoris a la Cerdanya i l'Urgell, on segons el *Codex de Roda*, va ser enterrat: «*Cerretania et Oriello, ubi tumulatum iacet*». JOSE MARÍA LACARRA, «Textos navarros del Códice de Roda». *Dins Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, 1945, vol.1, pp.193-283.

22 «*et dum eam aberet ipse Witiscus ab omni integritate sic eam tulit, Humfridus comis et dedit eam ad beneficio ad Isarno absque legis hordine*». Generalment s'ha interpretat aquest Humfrid com una errada de transcripció de *Sunifredus* a *Hunifredus*, però el document diu clarament *Humfridus*, i per tant no podem descartar del tot la possibilitat que fes referència al marquès franc Humfrid. A la ciutat de Narbona, l'any 862 es va celebrar un altre judici presidit per Lambert i Ataülf, *missi* o llegats del marquès Humfrid, que aquí surt nomenat com *Ananfred*. CLAUDE DEVIC I JOSEPH VAISSETTE, *Histoire générale de Languedoc*. Toulouse, 1872-1890, vol. X, doc. LXXXIV. Els noms *Unifredi*, *Vuifredi* i *Sunifredi* s'han transcrit de maneres molt diverses en la documentació medieval catalana i han portat a nombroses confusions.

oses narracions franques relacionades amb la cerca de relíquies, ens facilitaran importants informacions sobre el comte Salomó i els mateixos Humfrid i Sunifred.

En temps carolingis el trànsit de relíquies, a banda de representar un lucratiu negoci i un mitjà de prestigi, van generar una literatura especialitzada a narrar les translacions de les relíquies, els coneguts com a «*Furta Sacra*». Nosaltres analitzarem dues d'aquestes obres, una fa referència a la cerca de les relíquies de sant Vicenç, bisbe de Saragossa martiritzat a València el 304,²³ que abreviarem com a *TSV* i l'altra, als màrtirs cordovesos del segle IX: Jordi, Aureli i Natàlia, que abreviarem com a *TSG*.²⁴ Ambdues obres foren escrites per Aimó, un monjo del monestir parisenc de *Saint Germain des Pres*. Sense entrar en detalls sobre la confecció i intencionalitat de les dues obres,²⁵ nosaltres ens

volem centrar en la seqüència cronològica dels fets que plantegen, començant per la recerca de les relíquies de Sant Vicenç. Les *TSV* ens situen l'any 855, quan el monjo Eudald de Conques, després d'un somni (*topos*) encapçala la primera expedició a la recerca de les despulles mortals de Sant Vicenç, que aconsegueix robar d'un cementiri als afores de València gràcies a l'ajuda del moro o jueu Zacaries. En el viatge de tornada, el bisbe Senior²⁶ de Saragossa li confisca les relíquies i Eudald torna de buit al seu monestir de Conques. Tres anys després, segons la *TSG*, els monjos Usuard i Odilard²⁷ del monestir de *Saint Germain des-Prés*, també volien recuperar les relíquies de Sant Vicenç,

estudis de RAMON D'ABADAL, *Els primers...* pp. 29-39, Ann Christys «St Germain des-Prés, St Vincent ad the martyrs of Cordoba», dins *Early Medieval Europe*, vol 7, 1998, pp. 199-216, i més recentment, ARIEL GUIANCE, «Eulogio de Córdoba y las reliquias de los mártires» *Revista Historia Autónoma*, n.11, Madrid 2017.

26 El nom del bisbe de Saragossa *Senior*, segurament el coneixia per l'obra d'Eulogi de Córdova, publicada per J. GIL FERNÁNDEZ, *Memoriale Sanctorum. Corpus Scriptorum Mozarabicorum*, Madrid, 1973, que també sembla haver utilitzat el monjo Usuard. J. DUBOIS, *Le martyriologie d'Usuard: texte et commentaire*. Subsidia hagiographica. Brussels, 1965.

27 Tant Aimó com Usuard són monjos documentats al monestir de *Saint Germain* al segle IX.

23 *Historia translationis Sancti Vicentii levitae et martyris, ex Hispania in Castrense Galliae monasterium*, publicada per JACQUES PAUL MIGNE dins *Patrologia Latina*, vol 126 pp. 1011-1024.

24 *De translatione SS Martyrum Georgii monachi, Aurelii et Nathaliae ex urbe Corduba Parisios* publicada per JACQUES PAUL MIGNE dins *Patrologia Latinae*, vol. 115, pp. 939-960.

25 Per ampliar el tema remeto al lector als

però informats durant el viatge que ja no es trobaven a València, van decidir anar a Còrdova per emportar-se les relíquies dels màrtirs cristians recentment finats en les revoltes religioses dels anys 852-59. L'expedició anava sota el patrocini d'«*Hunfridum marchionem Gothiae*», que va escriure una carta de recomanació als monjos que anava dirigida al «*magnatem Caesaragustam Abdilumar*».²⁸ Usuard i Odilard, després de deixar la villa d'Humfrid a Beaune (Borgonya), van seguir el seu periple per Uzès, fins a arribar a la ciutat de Barcelona, on els va rebre un tal Sunifred «*sivi familiarem virum nomine Sunifridum ejusdem civitatis post comitem primum*» i també el bisbe Ataülf,²⁹ que els aconsellen d'anar a Còrdova, d'on suposadament acabaran tornant a París amb les relíquies dels sants Jordi, Aureli i Natàlia, però aquesta part del relat s'ha perdut.

Uns anys més tard, el monestir de Sant Vicenç de Castres va agafar el relleu en la recerca de les relíquies del seu sant patró, i l'any 863/4, segons consta en la *TSV*, el comte Salomó «*familiarissimo Cerdianensis comes*» va intercedir en la definitiva adquisició de les relíquies de Sant Vicenç. El comte Salomó, aprofitant que va anar a veure al «rei» de Còrdova (en missió diplomàtica), va aprofitar el viatge per reclamar-li que el bisbe Senior retenia injustament les despulles d'un parent seu de nom Sunyer. L'emir, a canvi de cent sous d'argent, va accedir a fer una carta de recomanació on donava instruccions al «*regulum Abdilam*» de Saragossa,³⁰ perquè fos retornat el cos del familiar de Salomó. Amb aquesta mentida pietosa, i les tortures a les qual van sotmetre al bisbe Senior, el comte va aconseguir recuperar el cos trossejat i embolicat del sant,³¹ i el va portar de camí cap

a terres franques. En la precisa descripció de l'itinerari de retorn, les relíquies del sant van ser adorades pels fidels i van propiciar nombrosos miracles, de Saragossa es van dirigir a l'*oppidum* de Balaguer, després van aturar-se al *castellum* de Berga,³² des d'on van enfil·lar cap a les terres cerdanes del comte Salomó, on van fer parada a Alp i també a Llívia, per després dirigir-se a Carcassona i finalment acabar el seu periple al monestir de Castres.

Les ambaixades diplomàtiques estan contrastades per les fonts historiogràfiques franques, els quasi contemporanis *Annals Bertinians* recullen que l'any 863, el rei Carles el Calb va rebre solemnement a la ciutat de *Senlis* (Picardia) a uns llegats de l'emir *Muhammad* que portaven molts regals i un tractat de pau «*pace et foedere amicale*».³³ Els llegats van ser acompanyats a Còrdova l'estiu del 864 per part dels seus enviats «*missos suos*», que també portaven molts regals. L'any següent el rei Carles el Calb, va rebre els seus «*missi*», que tornaren de Còrdova amb molts donatius (camells, llits, tendes, perfums...). En l'obra de Ibn Idhârî també es confirmen les relacions cordials entre l'emir Muhhammad i el rei Carles, el qual apreciava molt la seva intel·ligència i li enviava rics presents, entre ells una gran estàtua de Jesús en or i pedres precioses.³⁴

LA CRISI DEL 862/4 I LA MORT DE SUNIFRED?

Ramon d'Abadal sospitava, pensem que amb encert, que els tractats de pau van ser motivats per segellar un pacte de no-agressió entre les dues potències que els deixaria les mans lliures per controlar els respectius caps de la frontera: el marquès Humfrid i els Banu

28 Probablement *Abd al-Uwar*, però en aquells anys el valí de Saragossa era *Musa ibn Musa*, dels *Banu Qasi*, JOSE MARIA VIGUERA, *Aragon Musulman*. Zaragoza, 1981.

29 Documentat al concili de *Thusi* de l'any 860, *MONUMENTA GERMANIAE HISTORICAE, CONCILIA, tomus IV. Concilia aevi karolini DCCCLX-DCCCLXXIV*. Hannover, 1998.

30 Recordem que en la *TSV* era *Abdilumar*, veure nota 26.

31 La crònica sorprenentment menciona també a sant Marí «*Et quamquam virtutes S. Vicentii, licet sub nomine*

Sancti Marini», *TSV*, p.1018.

32 Tant Balaguer com Berga, eren localitats situades fora del control carolingi, però sobte que no decidissin remuntar el Segre per dirigir-se a la Cerdanya.

33 *ANNALES BERTINIANI*, dins *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum In Usus Scholarum*. Hannover, 1826, vol. I, pp. 419-515.

34 IBN IDHÂRÎ, *AL-BAYANO'L MOGRIB*, tom.2, p.178.

Manuscrit belga del segle X (Brussels, KBR, ms. 10066-77) - Handgrips

Qasi.³⁵ Hem vist en la *TSG*, que els administradors de la frontera carolíngia els anys 858/59 eren el mateix marquès Humfrid i Sunifred, el seu lloctinent a Barcelona, que juntament amb el bisbe Ataülf, es relacionaven directament amb el *magnatem* de Saragossa, *Abdilumar*, valí de la frontera cordovesa. L'escenari polític del 863/4 és totalment diferent, el comte de la Cerdanya, Salomó, del qui la *TSV* en destaca la seva prudència i bon seny (*prudens atque bone cupidos*), serà l'encarregat de gestionar les negociacions entre l'emperador i l'emir, sense que es mencioni a cap autoritat de Barcelona. El motiu d'aquesta omissió, pensem que està directament relacionat amb una forta crisi a la frontera oest de l'Imperi que es va iniciar l'any 862, on el lideratge d'Humfrid va ser qüestionat per una part de l'aristocràcia local i també

pel mateix emperador.³⁶ En aquell mateix any creiem que es va produir un reordenament polític als càrrecs de la frontera orientat a limitar el poder del marquès Humfrid, i de retruc, el dels seus socis. El mes de setembre del mateix any, Carles el Calb concedia un important lot de terres fiscals en el massís del Montseny al comte Sunyer II i al nou bisbe de Barcelona, Frodoí, uns beneficis que havia gaudit abans el marquès Humfrid³⁷ i per aquelles dates també

36 «Hunfrido, super quem Warengaudus (Berenguer?) infidelitatem miserat accusaverat, petentibus suis fidelibus, neconfligat bello, concessit, ipsumque et Warengaudum pacificat» (Anals Bertinians, any 862, *MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA* (a partir d'ara MGH), *Anales et chronica aevi Carolini*, Hannover, 1826. La revolta d'Humfrid probablement estaria relacionada amb l'aixecament d'Esteve d'Alvèrnia el mateix 862 i amb les fortes tensions que hi va haver a l'Imperi durant la curta regència de Carles I de Provença, fill de Lotari, i especialment després de la seva mort el 863.

37 CC, vol. II, Segona part, doc. XXV. En un moment molt proper es devien fer els nomenaments del comte Otger a Girona, Oliba II a Carcassona, Bernat a Tolosa, fill del difunt comte Ramon, i es completaria la reestructuració el 865

35 Revoltat amb l'emir els anys 860-1, DOLORS BRAMON, *De quan...* p.207.

es devia produir el nomenament de Salomó a la Cerdanya-Urgell.

L'any 863 el marquès Humfrid i els seus socis es van rebel·lar obertament, suplantant al comte Ramon a la ciutat de Tolosa,³⁸ des d'on els revoltats van resistir l'escomesa dels *missi* de Carles el Calb i també d'un contingent de tropes normandes. Un any després, i sense cap raó que ho justifiqués, Humfrid abandonava la seva posició de força al *midi* i es retirava a Itàlia, mentre els *missi* del rei Carles el Calb recuperaven les ciutats i castells del Tolosà i de la Gòtia que havien fet costat a Humfrid. Sembla força raonable relacionar la retirada forçada d'Humfrid, amb l'èxit de les negociacions polítiques entre el rei Carles i l'emir *Muhammad*, on hi va prendre part el comte Salomó, que devien deixar sense aliats al magnat Humfrid i els seus socis.

Si encara volem anar una mica més lluny en les nostres conclusions, podem creuar els fets històrics continguts en els *Annals Bertinians* amb el primitiu relat de les *Gesta*, on trobarem una sorprenent coincidència. Els «*missi regis Caroli*» que es van quedar per pacificar i recuperar els castells i les ciutats de la Gòtia després de la fugida d'Humfrid, guardarien una sospitosa semblança amb els «*legatos regis Franciae*» que van convocar al comte Guifré d'Arrià a la ciutat de Narbona. Seguint amb el relat de les *Gesta*, després d'un altercat,³⁹ Guifré d'Arrià fou detingut per haver mort un dels llegats francs i en el seu trasllat cap a París o Aquisgrà, fou mort al puig de Santa Maria (actualment *Puy-en-Velay*, Alvèrnia). La mort del pare de Guifré en el context d'una revolta "imperial" a mans d'uns llegats de l'emperador també fou un episodi important en la

construcció del relat de la història familiar i al nostre entendre, la coincidència amb la revolta d'Humfrid dels anys 862-64 és molt suggeridora i encaixaria amb la cronologia i els fets que nosaltres proposem en aquest article.

ELS DARRERS PLETS

Deixem per un moment la política carolíngia i retornem al fil cronològic dels plets perduts del comte Salomó, situant-nos en el segon judici celebrat el 865, concretament al castell de Sant Esteve de Pomers, al Conflent.⁴⁰ El comte Salomó tornava a presidir el judici juntament amb el seu fidel Saroard, tretze jutges, el saig comtal Argfred, vuit seglars, entre ells dos abats i molts homes il·lustres. Aquest cop el litigi fou pel villar de Mata, a Prada de Conflent, que Longobard, mandatari de l'abat de la Grassa, Andedat, reclamava a Saroard, fidel del comte Salomó. El mandatari de la potent abadia de la Grassa, argumentava que el villar havia estat donat a l'anterior abat *Eliani* per part del comte Sunifred i la seva esposa Ermessenda. Per contra, Saroard al·legava que va prendre «*ego eum prendidi*» el villar de Mata de la potestat de l'abat Andedat, perquè pertanyia a terres de benefici reial «*partibus regis eum retineo*» i per tant, estava dins les competències del comte. Els jutges van demanar proves legals a Longobard, que va presentar una carta de donació per part de «*Sunifredus comes cum sua uxore Ermesinda*» pel remei de les seves ànimes, a la casa de Santa Maria de la Grassa, que comprenia les vil·les de Prada i Mata, que els hi pertanyien en propi alou «*ad proprium*» i també per un precepte del rei Carles. També es va presentar la declaració altre cop de vint-i-un testimonis, que testificaren haver estat presents en el moment que el comte Sunifred va venir a la vila de Prada i va prendre possessió del villar, mostrant el precepte de Carles el Calb i que al cap d'un temps el va donar «*tra-*

amb el nomenament de Bernat com a marquès de Gòtia, Josep Maria SALRACH, *Catalunya a la fi...* p. 126.

38 *Annals Bertinians*, any 863 «*Hunfridus, Gothiae marchio sine conscientia Caroli reges, factione solito more Tolosanorum, qui comitibus suis eandem civitate supplantare sunt soliti, Tolosam Reimundo subripit, et sibi usurpat*».

39 Segons el redactor de les *GCB*, el motiu de l'altercat fou, si més no, curiós als nostres ulls contemporanis: «*un d'aquels cavallers venguts de França, acordadament aontà e tirà per la barba lo davant dit comte*».

40 Hem consultat la seva edició a CATALUNYA CAROLÍNGIA, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. A cura de Pere Ponsich, però revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2006. vol. VI, doc.56, p.116.

ditit» a l'abadia de la Grassa i al seu abat *Eliane*, que va poblar i explotar la propietat en benefici seu i del monestir. Els jutges i el comte⁴¹ després d'analitzar la documentació, els testimonis, i seguint les lleis Godes, van manar al saig o funcionari comtal Argfred que revestís l'alou del villar de Mata a Longobard, mandatari de la Grassa.

Per mirar d'acotar el moment en què fou feta la donació a l'abat Elies, coneixem el precepte de Carles el Calb del 843 on se li concedia a Sunifred el villar de Prada, que segons la documentació presentada, també incloïa el contigu villar de Mata, cosa que nosaltres posem en dubte, tenint en compte els problemes que va portar en el futur. Tal com ens informa el document, els comtes Sunifred i Argilà (fill de Berà I), van fer construir un mur per dividir les vil·les de Prada i Lluscó (prop d'Eus).⁴² El comte Sunifred devia concedir unes terres d'origen públic a l'abat Elies de la Grassa,⁴³ que amb els seus 21 colons o serfs, van explotar la propietat en benefici del monestir fins que l'abat va morir i va ser substituït per l'abat Andedat, del qual només tenim la notícia d'aquest judici del 865.⁴⁴ Si seguim la cronologia «tradicional», i el comte Salomó hagués exercit funcions comtals des del 848, no tindria gaire sentit que hagués esperat més de quinze anys per desfer una antiga donació del comte Sunifred a la Grassa. Nosaltres creiem més raonable plantejar una seqüència on el comte Salomó, reforçat pel seu paper diplomàtic i després de la resolució de la crisi d'Humfrid, va intentar redistribuir els

antics beneficis reials entre els seus fidels, talment com havien fet els seus predecessors, i va adjudicar el villar de Mata al seu fidel Saroard. Una decisió que perjudicava l'abat de la Grassa, beneficiat pel comte Sunifred i aliat tradicional de la família guifrediana, que devia moure les seves influències per protestar davant dels tribunals.

Tres anys més tard fou celebrat en un lloc indeterminat el darrer dels tres judicis que conservem «*in iudicio Salomonis comitis*», aquest cop l'acompanyava el vescomte Elde-sind, sis jutges, nou bons homes i el saió *Gintile*, amb altres *bons homes*.⁴⁵ Al tribunal van acudir Ricosind, mandatari del comte Salomó i també Bardina, mandatari de l'abat Witiza i del prevere Protasi, tots ells membres del monestir de Sant Andreu d'Eixalada-Cuixà, per dirimir sobre la propietat de l'alou de Canavelles, Tresvalls i Ocenyes (Conflent).⁴⁶ Les tres vil·les, o millor dit una part dels drets sobre les tres vil·les, també semblen tenir un origen fiscal, primer les va administrar el comte Berà I (801-820) «*ad proprium*», que les va donar a la seva filla Rotruda. Després de tenir-les per més de trenta anys, Rotruda les acabarà donant: una part a l'abat Eldebert de Sant Esteve prop Baó,⁴⁷ i l'altra part a la seva filla Anna. El mandatari del monestir va presentar com a proves els documents de donació realitzats per part d'Anna, néta del comte Berà I, i també de l'abat Eldebert. Els jutges, després d'interrogar als testimonis del mandatari de Sant Andreu d'Eixalada, van confirmar la donació de Rotruda i la seva filla Anna als monestirs de Sant Esteve prop de Baó i de Sant Andreu d'Eixalada i

41 «*nos comes et iudices*», cal notar que el comte malgrat perdre el judici, acata i comparteix la decisió dels jutges, unes pràctiques que el feudalisme ensorrarà definitivament en la centúria següent.

42 *Sunifredus et Argila comites*, fet de per si força concloent per desmuntar les cartesianes propostes que intenten assignar un comte a un comtat determinat, una pràctica que no esdevindrà fins a la centúria següent i que era molt difícil de conciliar amb la política carolíngia de beneficis i menys encara amb les petites i angostes valls pirinenques.

43 L'any 844 Carles el Calb renovava els diplomes d'immunitat al monestir de la Grassa a «*Helias abbas*» (MAGNOU, *Chartes...* doc. 17) i també l'«*abbati Eliani*» surt mencionat en un fals del 849 (MAGNOU, *Chartes...*, doc. 20).

44 L'any 870 ja trobem a l'abat Sunifred (MAGNOU, *Chartes...*, doc. 27).

45 CC, vol. VI, doc. 60, 18 d'agost del 868.

46 Totes tres vil·les estan localitzades a l'alta vall de la Tet, molt properes a l'antic monestir de Sant Andreu d'Eixalada.

47 Edelbert seria, segons Abadal, abat de Sant Esteve del "monestir" o d'Agusà, situat prop de Baó, a la plana rossellonesa, a la riba esquerra de la Tet, on hi havia un alou propietat de Protasi i la seva esposa Rovella, alou que per cert, també va ser qüestionat sense sort, pel comte Sunyer I l'any 843 (CC, vol. VI, docs. 26 i 27). Abadal interpretava que aquest Protasi seria el pare del «convers» Protasi, per la raresa del nom i també per la futura relació amb l'abat Edelbert, que li concediria la seva part de l'alou de Canavelles, Tresvalls i Ocenyes, ABADAL, *Com neix ...*, p. 135.

el mandatari comtal Recosind admetia que no podia revocar les proves presentades.

EL MONESTIR D'EIXALADA, TESTIMONI DEL CANVI DE DOMINI

Els tres villars de Canavelles, Tresvalls i Ocenyes, ja havien estat protagonistes d'una anterior transacció de drets amb alguns dels mateixos protagonistes: el monestir d'Eixalada i el convers Protasi, un personatge clau en la Catalunya Nord del segle IX. Potser originari del Rosselló, Protasi fou un gran terratinent el qual tot just l'any 845 ja actuava al territori del Conflent on va adquirir el vilar de Cuixà, on més tard fundarà una petita comunitat sota l'advocació de Sant Germà.⁴⁸ Després d'un llarg camí, aquesta petita comunitat es fusionarà amb la comunitat d'Eixalada i, gràcies a l'empenta de Protasi i la protecció del comte Miró I, germà de Guifré el Pelós, el monestir de Cuixà es consolidarà com una comunitat amb més de cinquanta monjos el 879.

El primitiu monestir d'Eixalada va ser fundat l'any 840-1 pel noble local Comendat, amb la seva família i el monjo Concès, en un enclavament proper a unes fonts termals a l'alta vall de la Tet. Comendat remuntava la propietat del seu alou de Fullà,⁴⁹ que donava a la comunitat, a temps del seu besavi Mascaró: «quan regnava en aquell temps 'Umar ibn'Umar a Narbona (747-56)». ⁵⁰ Una excepcional apreciació cronològica que només tindria un paral·lel amb la permuta del 854, que veurem tot seguit, on també es mencionaven tres generacions d'antiguitat; uns testimonis preciosos que reflecteixen una legalitat anterior al «nou» domini carolingi i un panorama polític més polièdric del que ens ha fet veure la historiografia tradicional, i que semblen anar dirigides a protegir

els seus antics drets davant de les noves oligarquies «foranes».

L'any 854 el «convers» Protasi bescanviava/permutava amb tot un clan familiar, ⁵¹ els villars d'Orgeres i Pomers, que formaven part de l'heretat de Protasi, amb els villars d'Ocenyes i Canavelles.⁵² Aquests dos villars eren molt propers al monestir d'Eixalada i juntament amb Tresvalls, formaven part d'un lot de terres fiscals controlats per la família dels *beranians*. L'intercanvi de Protasi, al nostre entendre volia augmentar la seva influència sobre uns alocs molt propers al monestir d'Eixalada, sobre els quals, potser ja disposava d'una part dels seus drets, els que l'abat Eldebert de Sant Esteve d'Agusà li va cedir. Quatre mesos després de la permuta, l'abat Comendat,⁵³ rebia de part dels deu membres de la seva comunitat, el villar de Tresvalls, una transacció que probablement volia contrarestar la intromissió de Protasi i potser també, evitar algun tipus de reclamació per part del fisc comtal.⁵⁴

ELS URGELLESOS

El precepte concedit per Carles el Calb al monestir de Sant Andreu d'Eixalada l'any 871, ens dona una informació molt preciosa sobre el canvi de rumb que es va produir al monestir amb la irrupció dels «urgellesos»: ⁵⁵ el redactor del precepte indicava que Protasi i els seus cinc

48 Cal notar l'advocació de la primera cel·la de Cuixà al bisbe d'Auxerre sant Germà (ss IV-V), amb una clara inclinació al santoral franc.

49 El *villare Fauliano* o *Pauliano*, que esdevindrà la vila de Fullà, sembla fer referència a una antiga propietat o vil·la d'origen romà o tardoromà, fet que reforça la teoria que Comendat representava a l'antiga noblesa propietària de la contrada.

50

CC vol. VI doc.23.

51 A Sant Esteve de Pomers hi havia un castell comtal, on se celebrà el judici del 865 presidit pel comte Salomó, un castell que acabarà formant part del patrimoni del futur llinatge dels comtes de Cerdanya. Protasi devia recuperar aquestes propietats si tenim en compte que l'any 879 figurava entre els béns del monestir de Cuixà.

52 Els germans *Talasía, Odesinda, Arantola* i *Moricellus*, (CC, vol. VI, doc. 46).

53 Ramon d'Abadal interpretava que aquest any 854 es van adherir a la petita comunitat d'Eixalada, un grup de monjos procedents d'Urgell encapçalats pel «convers» Protasi, interpretant erròniament que en monjo *Eggrasius* devia ser el mateix Protasi, però l'atenta lectura de Ramon Ordeig ha demostrat que eren dos personatges diferents, és a dir, que Protasi no formava part de la comunitat de donants.

54 Els monjos d'Eixalada *Dardus, Ardemanus, Tructulfus* (tots tres presents en la fundació del 840), *Erildes, Juvenales, Borrellus et Asenarius monachus, et Dacco et Ansemarius*, juntament amb *Eggrasius*, feien donació a l'abat Comendat del vil·lar de Tresvalls amb els seus termes, on estava edificat el monestir d'Eixalada i també del lloc de *Vicinulas*, tot els pervé per herència (CC, vol. VI, doc. 47).

55

CC, *Els Diplomes Carolingis*, vol I, pp. 85-90.

companys sacerdots, no diu l'any, «*venentes ex parroquia civitatis quae vocatur Orihel, accepta a Wisado ipsius civitatis episcopo licentia verum et adjutorio*», conjuntament amb tres homes lliures, es van establir al lloc que diuen Eixalada, al costat del riu Tet, «*in capite valle Confluentis*». Sembla que la memòria del fundador del monestir i els seus més de quinze anys d'abadiat s'havien oblidat del tot, així com el seu alou familiar de Fullà i també l'antiga regla monàstica visigòtica. Els autors del document volien significar el moment on la comunitat de Protasi i els seus companys, gràcies a la llicència i l'ajut del bisbe Guisad d'Urgell, es van ajuntar amb la primitiva comunitat d'Eixalada, i aquest és un detall important, ja que el mateix precepte no deixa dubte sobre la pertinença d'Eixalada al bisbat d'Elna.⁵⁶ Tampoc podem obviar que la comunitat de Protasi i els seus cinc companys era la de Sant Germà de Cuixà, que com la majoria dels seus drets i propietats,⁵⁷ també estaven ubicades en territori de la diòcesi d'Elna, què volia significar doncs el «*venentes ex parroquia civitatis quae vocatur Orihel*»? Al nostre entendre, que Protasi i la seva comunitat venien amb la llicència «política» de la parròquia i la ciutat d'Urgell, és a dir, del seu bisbe Guisad, la jurisdicció del qual també arribava al territori de la Cerdanya i del comte titular d'aquests territoris, que per nosaltres seguia sent el mateix Sunifred. Aquesta adhesió però, no es va dur a terme abans del 860, perquè aquell mateix any, el prevere Comparat feia donació de dues vinyes a la localitat de Taurinyà, prop de Cuixà, a Atalamand, Ferosa, els fills d'Ermenir i al mateix prevere Protasi, una propietat que encara no formava part de l'arxiu d'Ei-

xalada, com anotava encertadament Ramon Ordeig.⁵⁸ Una apreciació que per nosaltres és molt important perquè acota l'adhesió en una data posterior a l'any 860. Sembla doncs, que la nova conjuntura del govern del marquès Humfrid i l'impuls polític dels urgellesos, molt probablement conformats pel mateix comte Sunifred, el bisbe Guisad i els seus fidels, foren els principals impulsors del procés de fusió de les comunitats d'Eixalada i Cuixà, que va liderar l'inquiet Protasi.

Un altre document excepcional, redactat el 16 de juliol del 864, representa l'adhesió de Protasi i cinc monjos procedents de Sant Miquel de Cuixà a la comunitat de Sant Andreu d'Eixalada.⁵⁹ El document presenta molts punts d'interès, especialment pels detalls aportats tant de béns mobles com immobles, però a nosaltres ens interessa destacar la data, i sobretot una clàusula del document on s'especifica que dels sis monjos nouvinguts, els que sobrevisquin als seus germans retindran en usdefruit els béns aportats al monestir en comú, només a la mort del darrer d'ells, el gran nombre de béns aportats passaran a ser propietat del monestir. Unes clàusules molt poc habituals que poden deixar entreveure que la fusió de les dues comunitats, que feia uns anys que s'havia posat en marxa, estava sent qüestionada pel nou context polític encapçalat pel comte Salomó, com ja sospitava Pierre Ponsich.⁶⁰ Les maniobres de Protasi devien sortir efecte, ja que en els propers anys va mantenir el control administratiu sobre les dues comunitats fusionades a Eixalada, com demostraria el fet que a partir del juliol del 864, la majoria de cartes de donació aniran dirigides conjuntament a l'abat

56 «*in confinio Ceridaniae marchiae nostrae sub diocesi Fredali Narbonensis archiepiscopi et parroquia Audesindi Helnensis episcopi*». El bisbe Guisad d'Urgell el tenim documentat des del 857, en la consagració de les esglésies de Sant Martí de Saldes i de Sant Climent de Campelles, i el darrer document és un judici del 872, veure RAMON ORDEIG, «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell. (segles IX-XII)», dins *Urgellia*, any 1986. Del bisbe Audesind d'Elna només sabem que va participar en el concili de *Thusi* de l'any 860 i també al de Troyes del 878 (MGH, *Concilia*, vol. IV).

57 On no mancava l'alou de Tresvalls, Ocenyes i Canavelles, que encapçalaven la llista de propietats.

58 CC, vol VI, doc. 50.

59 «*Nos in comune fratres Protasius archipresbyter, Sancoli presbyter, Recosindus presbyter, Victor presbyter, Atila monachus, Baro subdiaconus, nos omnes, qui simul in una fide venimus, facimus karta deo omnipotenti et monachis qui sub iugo regulari servire cupiunt in monasterio Sancti Andree post obitum nostrum in locum Eixalata*», (CC, vol VI, doc 55).

60 PIERRE PONSICH, «Le rôle...» p. 158, i també dins *Catalunya Romànica*, vol. VII, p.359 on també es fa esment als dubtes que li va plantejar Abadal aquesta clàusula, «hom no s'explica bé quina raó tingeren –alguna de pes n'hi hauria– per a obrar d'aquesta forma...».

Witiza i també a Protasi, com molt bé apuntava Ramon Ordeig.⁶¹

LA MORT DE SALOMÓ

Arribats al final, intentarem rellegir els diferents caps que hem anat trenant al llarg d'aquest article; en primer lloc creiem haver demostrat que la cronologia del govern de Sunifred, si més no, trontolla en la seva part alta, i nosaltres proposem que s'estiraria fins als voltants dels anys 862/4, una proposta que normalitzaria les inusuals longevitats dels fills de Sunifred, i també l'edat a la qual van accedir als llocs de poder.⁶²

Dissortadament no disposem de cap dada que ens concreti l'origen familiar o patrimonial del comte Salomó, malgrat que l'autor de la primera versió de les *GCB*, el feia de «*natione gallicum*», potser amb la voluntat de refermar la visió negativa del personatge, o simplement per remarcar que era un home extern al llinatge «guifredia». Nosaltres ens inclinàrem per situar a Salomó entre els llinatges indígenes de la Catalunya Nord, tenint en compte que l'antropònim Salomó era força comú a la Gòtia del segle IX.⁶³ Malgrat que no tinguem gaire informació dels seus orígens, sí que podem afirmar que l'eliminació del comte Salomó fou un fet rellevant pel clan guifredia, ja que a partir d'aquell moment, l'ascensió política del clan ja no tindria aturador. Tal com opinava Abadal: «el record de tan luctuós succés forma part del nucli irreductible de la llegenda» i per tant, potser s'hauria de donar versemblança a la veracitat d'aquest crim, tal com també apuntava Ponsich.⁶⁴

Però quan fou occit el comte Salomó? Sobre aquesta qüestió ens hem de remetre altre cop

a la documentació del cartoral Major del monestir de Cuixà, sortosament copiat per *Etienne Baluze* al segle XVII. Després que l'any 878 una torrentada del riu Tet s'emportés l'antic monestir d'Eixalada, es va reubicar el monestir en la seva actual localització de Cuixà, en terres de Protasi. En els processos judicials que va comportar la restauració de la documentació patrimonial del monestir, es fa referència al precepte de l'any 871, que segons els testimonis, fou redactat gràcies a la intervenció del comte Miró,⁶⁵ si això fou cert, hem d'entendre que el comte Salomó devia haver finat recentment. En aquests documents també s'entreveu l'estreta relació que hi havia entre el «vell» Protasi i el «nou» comte Miró, que torna a fer-se palesa en el testament del mateix Protasi, redactat el 13 de setembre del 879, on encomana la vetlla del monestir de Sant Germà de Cuixà al seu senyor Miró, «*precellentissimo comite*», i torna a fer referència al precepte imperial del 871 que fou concedit gràcies a la intervenció de Miró: «*rex excellentissimus Karolus preceptum nobis fieri iussit ad mercedem vestram*».

La situació política en aquells anys era molt remoguda a tot l'Imperi, i al Conflent, després de l'eliminació del comte Salomó, segurament es van viure uns anys de certa inestabilitat, fet que justificaria l'anonimat del promotor del precepte i el que Miró va guardar personalment el precepte abans de lliurar-lo a l'abat Baró i al mateix Protasi en la primera assemblea d'Escaró, que segons Abadal, es va celebrar el 876. La Cancelleria reial, encara que d'una manera encoberta, confirmava la nova situació política al Pirineu català, on el fill del comte Sunifred devia ser una persona coneguda, així com el convers Protasi. A partir d'aquest moment,

61 CC, vol. VI, doc. 57.

62 Com ja va apuntar JOAN VILASECA, *Recerques...* vol. I, pp. 39 i 40.

63 En conservem molts exemples, tenim documentat un bisbe Salomó a la diòcesi d'Elna entre els anys 832-836 o també un jutge Salomó contemporani del nostre comte (CC, vol. VI, docs 17 i 21) i pel jutge Salomó, CR, vol. VII, p.32.

64 RAMON D'ABADAL, *Els primers...*, pp. 29-39 i PIERRE PONSICH, «Le rôle...» p. 158.

65 El 29 de gener d'aquell mateix 879 a l'església d'Estoeir, on es va celebrar un judici per validar el contingut de les escriptures i del precepte que el comte Miró havia lliurat uns anys abans (no ho concretem) en la vil·la d'Escaró, a l'abat Baró d'Eixalada-Cuixà i al monjo Protasi, que es perderen en l'aiguat del 878. Els set testimonis aportats per Borrell, advocat de l'abat Baró, que foren presents en aquell acte «*eramos in villa Ascarone quando commendabat Miro comes ad Barone abbate et Protasio monacho suas scripturas emprionis et preceptum regalem, et vidimus ipsas scripturas legentes et relegentes...*» (CC, vol VI, doc.121) això segons Abadal, devia passar pels volts del 876, RAMON D'ABADAL, *Com neix...*, p.27.

sant Andreu d'Eixalada es convertirà en Sant Germà de Cuixà, un monestir plenament carolingi, reglat per les normes de Sant Benet i amb importants privilegis d'exempció o immunitat sobre les autoritats locals, ja no hi quedava lloc per la memòria dels seus fundadors, ni els seus primers abats. El cercle es tancava amb una permuta celebrada entre el 20 de juny del 873 i el 10 d'abril del 874, quan l'abat Witiza, amb Protasi i la resta de la comunitat de Sant Andreu d'Eixalada, bescanvien (*pariter*) amb el comte Miró, el vilar de Fullà, l'antiquíssima propietat de Comendat i la seva família, per la vila d'Ocenyas.⁶⁶

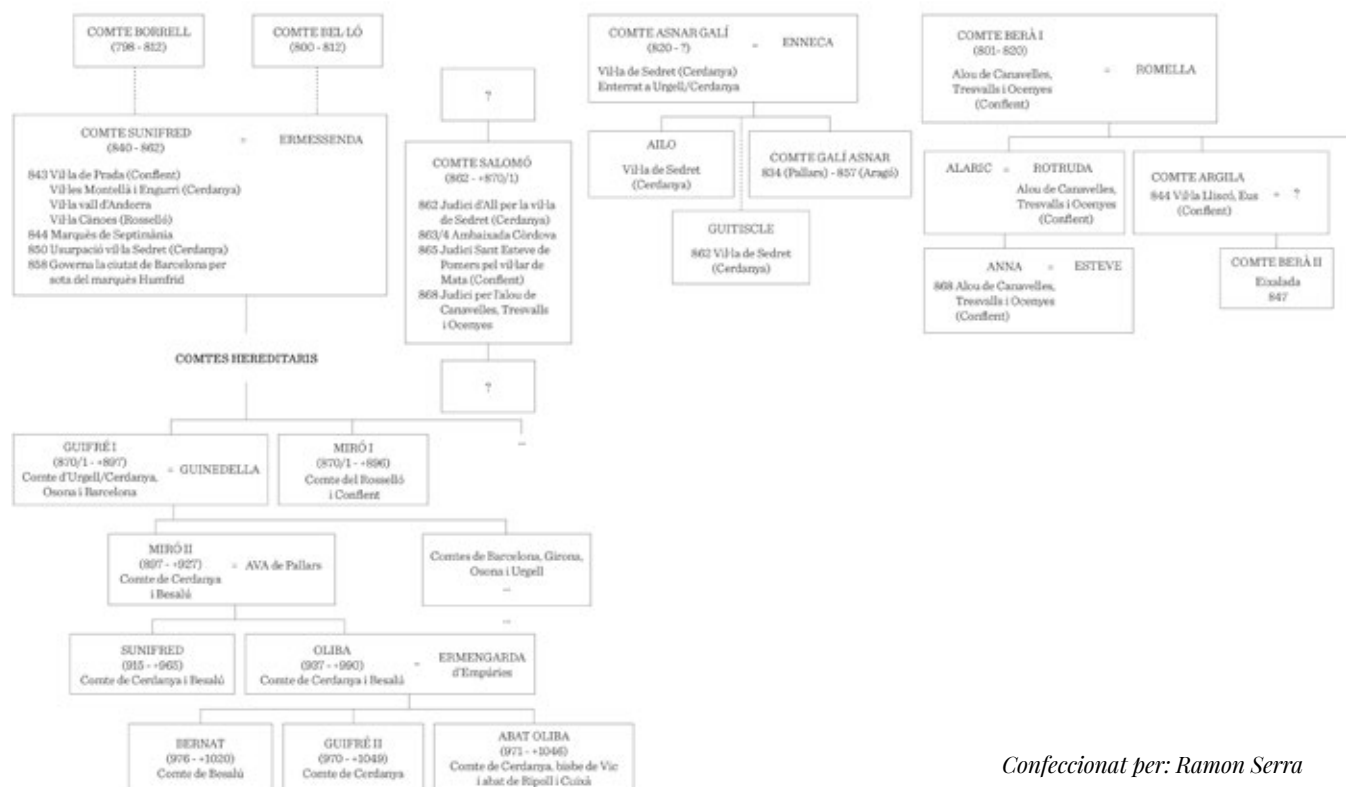
EL CANVI DE DOMINI

En tot aquest camí «d'Eixalada a Cuixà», també hem pogut resseguir l'ocàs del domini polític del llinatge dels beranians i el fugaç

govern del comte Salomó, com a pas previ a l'adveniment de la dinastia comtal catalana. Els fills del comte Sunifred van recuperar els càrrecs i la influència política del seu pare, almenys en els territoris pirinencs, el mitjà emprat per a fer-ho, si hem de seguir a les *Gesta*, fou el d'eliminar al comte Salomó. Un comte que en el curt període que va governar (862-870/1), tingué un important paper en les negociacions de pau entre l'emperador Carles el Calb i l'emir *Mohammad*, però que en la política local va intentar sense sort, instaurar la seva xarxa de fidels als territoris de la Cerdanya i el Conflent. Producte d'aquests «fregaments», molt probablement el comte Salomó fou emboscacat i mort per Guifré el Pelós en algun punt dels territoris d'Urgell-Cerdanya, amb el suport d'una part de la noblesa local pirinenca.

66 Excepte les peces de terra que tenen *Bonus, Ansulvus, Dulcidius, Criscitura, Pachalis et Nonvolenda* (CC, vol VI, p.137).

Comtes amb representació als territoris d'Urgell, Cerdanya i Conflent

Confecionat per: Ramon Serra

La història dels fills del comte Sunifred i del bisbe i comte Salomó

Josep Bastardas

Monestir de la Grassa

Els orígens

Com si es tractés d'una obra de teatre, tota història necessita personatges, escenari i algú que l'expliqui. De personatges, no en falten, tot i la distància temporal que ens separa, més de mil dos-cents anys, i l'escassetat de fonts documentals (que per a l'investigador sempre són insuficients), aquests, els personatges, sovint es confonen i costa d'establir una relació genealògica o generacional entre ells de manera que les grans qüestions s'eternitzen i potser per això mateix sempre apareixen noves històries o versions diferents per explicar i bons historiadors que ens les expliquen. L'escenari és la Cerdanya, i semblantment els antics comtats de Rasès, Conflent i Vallespir. De fet, dins d'aquest escenari hauríem d'encabir com si es tractés d'un desplegable, tots els antics comtats d'Urgell, Besalú, Girona, Rosselló, Empúries, Berga, Manresa, i la Septimània i part de l'antic regne d'Aquitània o Occitània. També la Provença. Perquè, com ja haureu endevinat, la

història dels fills del comte Sunifred no és res més, ni gens menys, que la història nacional de Catalunya hereva del llegat de l'imperi carolingi com a resultat de les destrosses familiars de les diferents dinasties en temps del rei i emperador Lluís el Pietós i els seus successors. Aquesta història està sobradament explicada, si bé existeixen moltes versions i un munt de contradiccions, així que preferim recuperar un treball mereixedor d'elogis escrit per a tots els públics però especialment per als qui viviu a la Cerdanya. Ens referim a l'obra publicada l'any 1999 pel cerdà Joan Blasi Solsona, *Els oblidats comtes de Cerdanya (798-1117)*. L'autor, tot i no ésser historiador, presenta una obra rigorosa, valenta, ben dirigida i orientada, que a part de ser una gran aportació a la història local mereix ser una referència en la historiografia general del nostre país. Amb aquesta obra coincidim un munt de vegades, en continguts, en apreciacions, en afirmacions i plantejaments. És un goig trobar una obra escrita on hom s'hi pugui

identificar gairebé del tot, talment com si l'obra l'hagués escrit un mateix, amb el benefici de no haver-ho fet. La meua aportació la deixo per al final, si així ho estimeu, a tall d'anunciat, amb la intenció de ser un

desllorigador a les eternes qüestions que es plantegen els historiadors, sobretot els nostres clàssics, i que avui dia segueixen sense resoldre's per manca d'interpretació unànime, al contrari, es consensua una interpretació àmpliament divulgada que si no és del tot errònia, poc li falta i sobretot retalla tota l'esplendor idiosincràtica de la nostra història.

Tota història té un començament, no perquè es desconeixi o menystingui tot el que s'ha esdevingut en un moment anterior, ans perquè en algun moment s'ha d'iniciar. Ramon d'Abadal, probablement, iniciaria la història del procés que portà el naixement de la Catalunya posterior en la Conquesta de Girona, l'any 785, per part de l'emperador carolingi Carlemany. Setze anys més tard seria conquerida la ciutat de Barcelona, era l'any 801. Ens trobem davant les portes de la ciutat. Aturem-nos un moment i fixem-nos en els qui assetjaven aquesta ciutat. Hi havia, comandant totes les tropes, un dels personatges més insignes de l'antigor que alguns han fet sant i altres van traslladar el seu cos a l'Escorial en el segle XVI, fill de cosins de l'emperador Carlemany, del mateix pare però de diferent mare, vescomte de Narbona, comte de Tolosa i duc d'Aquitània, de la dinastia dels Guillèmides: Guilhem I de Tolosa. Amb ell hi havia dos dels seus fills, de diferents mares, Berà (Berane) que serà Marquès de Gòtia, Comte de Barcelona, de Girona, de Besalú, de Conflent i de Rasès; i, Gauscelm (Gauscelmo), germà de Bernat de Septimània, comte

de Rosselló i d'Empúries. Amb tots ells, Sanç I Llop (Antxo Otxoa – Sancho I López), pupil de Guilhem de Tolosa, que l'acompanyava sempre en les grans batalles, comte de Gascunya, fill de Llop II, fidel de Lluís el Pietós, defensor de l'imperi i profranc tal vegada sense ell mateix ser-ho, posteriorment duc de Gascunya. I, un altre gran personatge, Leibulf (Laibulfo), comte de Provença, de Beziers, d'Agde, senyor de les salines de Narbona i, "Missi Dominici" en diverses ocasions, enviat directament per l'emperador. El destí reservarà a aquest personatge com a font d'origen els terrenys on es bastirà la futura seu papal d'Avignon gràcies a la croada i espoli iniciada pel rei de França i el Papa de Roma contra els albigesos (entenguís, contra els catalans). A part dels nomenats, i d'altres bisbes i senyors importants, probablement hi havia també el primer "comte" que Lluís el Pietós encarregà de defensar els límits septentrionals d'Aquitània com a recompensa per les dures batalles que hagué d'afrontar contra els sarraïns al costat de Guilhem de Tolosa l'any 793 en defensa de la ciutat de Carcassona. Cinc anys més tard, l'any 798, Lluís el Pietós li encarregaria la fortificació de la Marca i el castell de Cardona, Osona i Casserres (dins el camí que menava a la Cerdanya des de Balaguer i Lleida). Ens referim a Borrell I, considerat el primer comte d'Urgell i de Cerdanya, així també de Berga i Osona. Nomenat pel rei, sempre al costat del duc de Tolosa, pro-franc, probablement procedia del Conflent o Carcassona. Hi ha qui el situa també descendent de

la Cerdanya. Borrell, com comenta Joan Blasi, apareix l'any 806 acompanyant el mateix rei Lluís el Pietós en la campanya contra la ciutat de Tortosa juntament amb Bera I, comte de Barcelona, Girona, Besalú, Conflent i Rasès. Tots dos comtes eren fidels als francs i actuaven i dominaven part del territori català en nom d'ells confrontat per la Marca als sarraïns. Tots dos, molt probablement eren parents, del casal de Carcassona o Rasès. I el que no sabem, si eren del tot francs, barrejats o simplement visigots. La resolució d'aquesta qüestió té la seva importància per entendre les circumstàncies i els posicionaments familiars en les revoltes quasi permanents dels nobles en aquella època a favor o en contra del rei franc. A partir de l'any 808, Borrell I ja no apareix en el seguici reial. Havia perdut ja la vida en alguna de les incursions franques en terres sarraïnes de l'Ebre? Així mateix, el duc i comte Guilhem I de Tolosa, el Sant, cinc anys després de la conquesta de Barcelona, l'any 806, abdicaria dels seus títols i es retiraria al Monestir de Sant Guilhem del Desert a fer penitència on va morir.

Els Pirineus. L'escenari

Per què els Pirineus? Tan important eren com per prendre'ls seriosament? Tots els personatges citats anteriorment en la presa de la ciutat de Barcelona de l'any 801 determinaran amb llurs històries particulars els esdeveniments dels futurs comtats catalans i la unificació de tots ells. En aquest procés de consolidació patrimonial en mans d'una sola família comtal, els comtats de Rasès i Conflent foren primordials. Semblantment, podríem dir de Cerdanya. Així que, és normal que ens preguntem: per què la Cerdanya? Per què el Conflent o Rasès? Per contestar aquesta pregunta, Joan Blasi apel·la a la demografia i densitat del territori que segons ell i fent bons càlculs, s'hauria de comptar només a la Cerdanya uns 20.000 habitants, mentre que a la ciutat de Barcelona en el mateix període de temps, en prou feines arribaven a uns 1.200. Aquesta densitat

Suposat dibuït de Lluís El Pietós, rei de França.

de població era la conseqüència de la pressió sarraïna a la península Ibèrica, i la pressió dels francs a Occitània, perquè els Pirineus i, concretament a la Cerdanya, es convertís en refugi de visigots, antics romans, jueus, siris i d'altres ètnies que fugien de les poblacions d'origen per causa de les conquestes militars. Aquesta mateixa raó explicaria la densitat d'esglésioles construïdes i escampades per tot el territori cerdà i pirinenc. I com sol passar, a major densitat de població, major poder per aquelles elits locals que dominaven.

En el seu llibre, Joan Blasi, a part de fer esment a la superpoblació de la Cerdanya, assenyalava altres factors a tenir en compte, com la posició geogràfica, que des de sempre, ja en temps dels romans, tingué la Cerdanya a favor de la regió. Camí de cruïlles en direcció a l'Arieja i Tolosa, al Conflent i el Rosselló, a Besalú i Girona, o a les terres dels sarraïns de ponent passant per l'Urgell o la Catalunya Central vers la Marca del comtat de Berga, o vers el camí de Barcelona i Tarragona. Lloc estratègic, a cavall entre l'Aquitània Occidental, amb capital a Tolosa, i l'Aquitània Oriental anomenada Gòtia o

Septimània, amb capital a Narbona.

Totes aquestes consideracions són suficientment importants com per tenir-les en compte a l'hora d'entendre per què l'any 817 el mateix Carlemany manà al seu fill Lluís responsabilitzar-se de les reivindicacions que els "Ispani" feien a la corona, la majoria d'ells sense dir on, cal suposar que es trobaven als Pirineus, entre els quals hi havia "Asnar", el fundador de la Corona Aragonesa, vinculat a la Corona de Gascunya, i que durant cert temps també fou ell mateix i el seu fill, comtes de Cerdanya, que no pas del Conflent i Rasès. Els Pirineus, en tota la seva extensió, i en concret en la zona de la Cerdanya, estava suficientment poblada com perquè el rei li prestés l'atenció deguda i comencés a organitzar en aquells territoris l'administració civil i religiosa del seu regne, posant al davant persones de confiança. Són les famoses "Ordinatio Imperii" de l'any 812, abril, 2, encomanades per Carlemany al seu fill Lluís el Pietós des d'Aquisgrà.

Existien, tanmateix, ordinacions anteriors fetes pels francs, pel mateix Carlemany o els seus avantpassats, que no eren del gust de tothom. La ciutat de Carcassona, per exemple,

passà de pertànyer a la Septimània a pertànyer a Aquitània, sota la jurisdicció de Tolosa. Aquests canvis jurisdiccionals no agradaven a tots els seus habitants, i menys, als qui exercien el poder i aquests canvis els en feien perdre, de poder. Consegüentment, la submissió al poder franc no era del tot acceptada i, les revoltes sovintejaven. Més, si tenim en compte, que dins la mateixa família de l'emperador es produïen faccions que lluitaven unes contra altres arrossegant amb ells els fidels de les poblacions locals que no sempre acabaven en lloc dels vencedors i això suposava canvis. Aquest fou el cas del fill de Guillem de Tolosa, Bera I, que caigué en desgràcia i fou substituït pel mateix rei que l'havia posat al davant dels seus comtats pel seu germanastre Bernat de Septimània, menys als comtats de Conflent i Rasès que provenien d'herència paterna i anys més tard serien restituïts a la seva descendència. De fet, Bernat de Septimània, també caigué en desgràcia. Sols Asnar Galindez sembla que es posicionà correctament, però com tots, acabà també expulsat de la seva corona, ara per la facció contrària als francs i aliada dels vascons. L'organització de l'Imperi als Pirineus,

Cerdanya, fotografia d'APB

per tant, i en concret al territori català, no estigué absent de lluites a favor i en contra de l'Imperi, al mateix temps que les famílies patien infinitats de baralles de poder en el seu si que pretenien consolidar i perpetuar el patrimoni sovint, amb o sense la benedicció del rei, que per altra part, com si es tractés d'un mirall, també presentava els mateixos signes de debilitat. És en aquest context, i arrelada en una antiga tradició visigoda, potser també franca, apareixen nous protagonistes descendents del comte Borrell que marcaran el destí del casal de Barcelona i altres personatges que tal vegada encara seran més decisius per apaivagar les baralles i litigis familiars, cohesionar patrimonis i enfortir les fronteres contribuint a la seva expansió en aquells comtats on es trobaven, bàsicament, el comtat d'Urgell i el de Barcelona. Aquests personatges eren els levites.

Els levites: Llinatge de jutges i sacerdots

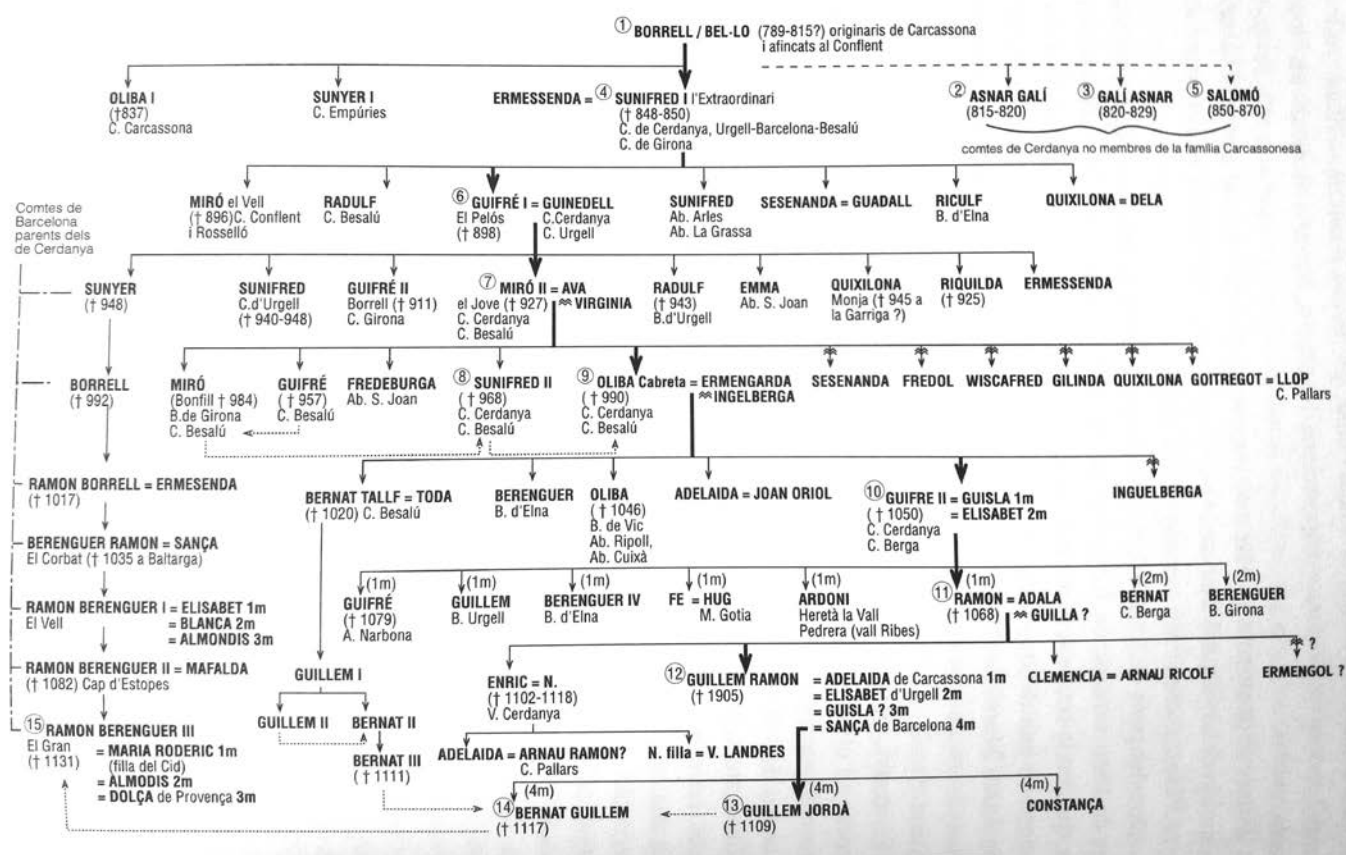
L'any 2008, l'historiador i professor de la Universitat Autònoma de Barcelona (també de Lleida) en història medieval, Dr. Francesc Rodríguez Bernal, abraçà ja aquest tema inèdit en el conjunt de medievalistes i historiadors, tant de temps presents com passats. Havia de ser un altre medievalista, bon coneixedor de la nostra història, que tot i ésser forà, o precisament per això, es fixà com el professor Rodríguez-Bernal en la idiosincràsia d'aquesta temàtica: El professor de la Universitat de Yale, Paul Freedman. Fa onze anys, el Dr. Rodríguez-Bernal reconeixia que la temàtica tenia molt recorregut i encara era d'hora per treure conclusions. Independentment al treball per ells realitzats, també jo personalment m'he endinsat en el tema a partir dels centenars de documents que trobem en les fonts documentals i m'atreveixo a proposar aquest tema com el desllorigador abans anunciat que ben segur ajudaria als historiadors a reinterpretar i rellegir la història del nostre país, sobretot pel que fa a les propostes genealògiques, base de

la interpretació històrica, resolent d'aquesta manera moltes de les eternes qüestions, car els levites eren abans que res un llinatge de sacerdots que transmetien als seus fills una herència familiar i una funció eclesial i militar fonamentada en la litúrgia, el dret i la milícia. Eren sacerdots casats, canonges, amb prole, els fills dels quals també eren sacerdots, i es dedicaven fonamentalment a funcions culturals i militars. Com molt bé deia el Dr. Rodríguez-Bernal, el seu lloc natural es trobava en les fronteres, en els castells de la Marca.

Però, per entendre millor aquest tema, permeteu que em refereixi novament al llibre del Joan Blasi que referint-se al valí pels francs conegut com a Munussa o Manusa, pròpiament Uthman ibn Naissa, valí d'Arbuna (és a dir, valí de Nabona), successor del rei visigot Ardó i principal de la Septimània entre els anys 720-730, cita un fragment de la *Cronica Minora* (MGH, II, p. 361) que traduïnt diu el següent: “Un moro anomenat Munussa, sabent que els compatriotes eren oprimits als confins de Llivia **pels jutges**, va aliar-se amb els francs per lluitar contra els sarraïns”. Entenc que aquesta referència documental a part de ser interessant per conèixer la identitat d'aquest tal “Munussa”, el primer governador sarraí de la Septimània, és sobretot interessant per situar cronològicament l'acció militar dels “jutges” a la Cerdanya. D'aquests jutges, proposo, sorgiran els posteriors levites. Això vol dir, que una forma primitiva de levites ja existia l'any 720 a la Cerdanya, de manera que aquests, els jutges, eren els precursors dels levites. Vol dir això que tots els levites eren jutges? No. I tots els jutges eren levites? Tampoc. Però, una branca de levites sí que foren “jutges” i, jutges prestigiosos dins els diferents comtats catalans, transmeten aquesta fama i funció de generació en generació, de manera que podem parlar pròpiament d'un llinatge de jutges i sacerdots que eren levites. Altres, es limitaren a simples accions militars de frontera, o bé, altres, a funcions notariales, que amb el temps fou la principal funció dels levites que restà.

Els militars viuen en castells i fortaleses. On

COMTES DE Cerdanya i BESALÚ

vivien els levites? Eren sacerdots, canonges, i com a tals vivien en comunitat. A on? Als Monestirs. Així com, molt probablement, per més d'un caldrà canviar de mentalitat per entendre els sacerdots d'aquest temps, igualment, haurà de canviar la comprensió altament i simple divulgada del que eren els "monestirs". Per entendre-ho millor, deixem que ho expliquin les mateixes fonts documentals. Un document carolingi també d'Aquisgrà de l'any 817, juliol, 10, parla del "*Servitio Monasteriorum*". En aquest document, el rei Lluís el Pietós distingeix tres tipus de monestirs: 1) Els monestirs que ofereixen oracions i pregàries per l'imperi i per la família imperial; 2) Els monestirs que ofereixen donatius als seus senyors, en aquest cas, a l'emperador i el rei; 3) Els monestirs que ofereixen *donatius i ajuda militar*. Catorze, són els monestirs comptabilitzats d'aquest tipus dins el reialme de Lluís el Pietós, pràcticament, tot Occitània, Septimània i Catalunya Nord en aquesta data, i gairebé tots, estaven concentrats en els comtats de

Conflent, Vallespir, Rasès i Rosselló. Una altra dada important. La majoria d'aquests tipus de monestirs que es dedicaven a la recaptació econòmica i a funcions militars estaven construïts per un tal "Castellà", que en fou abat, i a més de ser un "Ispà", fou un sacerdot armat. Era visigot, aquest "Castellà", probablement anomenat així per les construccions que feia? O, era sarraí? O, tal vegada jueu? Perquè, era un impediment per l'època ser jueu o sarraí i a la vegada sacerdot? Per la majoria d'historiadors la resposta sembla clara, per alguns investigadors no tant, sobretot referits a la història d'aquests comtats. Fos com fos, segur que això explica la disposició de dues o tres torres de defensa i la fortificació de Monestirs com La Grassa, Cuixà, Arles, o més tard, Sant Pere de Rodes o, ja en el Bages, Sant Benet de Bages. Aquests monestirs, tot i estar posats sota la regla de Sant Benet, que bé hauríem d'esbrinar primer no fos aquest l'anomenat "Benedictus Secundus", és a dir, el fundador del Monestir d'Aniana, prop de St. Guillem del Desert, on Guillem I de Tolosa

anà a morir, que es deia Witiza i era el fill d'Aigulf el comte de Septimània a principis del segle VIII; aquests monestirs, com dèiem, tenien funcions de domini territorial i eren autèntics centres de poder econòmic i militar, capitanejats pels seus abats (o abadeses) que estaven casats, amb prole, i sovint vinculats a les classes dominants d'aquests comtats. Eren els levites, autèntics senyors territorials que juntament amb els comtes i altres senyors feudals donaven estabilitat als territoris i els feien progressar tot controlant la política legal i religiosa d'aquests. No hauria de semblar estrany si s'afirmés que la Catalunya que naixerà era fruit de l'acció dels levites.

Una "Orde" (que no ho era) insigne com aquesta, bé hauria de tenir el seu fundador. Heus ací, que rere investigacions, proposem com a fundador o personatge de referència per als levites catalans dels segles IX-XI, el levita bisbe i comte d'Urgell i Cerdanya Salomó que entre altres coses protagonitzà el trasllat heroic i llegendari de les relíquies de Sant Vicenç, considerat aquest per ells com "levita", de València a Saragossa, i de Saragossa al Monestir de Castres fundat per Benet d'Aniana referit anteriorment, en temps de Carlemany. Bisbe d'Elna, on ostentà el títol d'Erponi Salomoni Episcopo (Episcopi Monasteriensis), pare dels monestirs de la seva diòcesi i protector de l'estirp dels levites", un dels seus successors recordem serà Riculf, germà de Guifré el Pelós i per tant, fill del comte Sunifred I d'Urgell-Cerdanya-BCN-etc. Salomó, com bé diu Joan Blasi, podria ser parent de Bello, provinent de Carcassona, o segons la meua pròpia opinió, de la mateixa capital de Tolosa. Desconeixem el seu origen, també la seva identitat, però els documents més tardans parlen de la Cerdanya com "la terra de Salomó". La seva persona, pel que fou i representa, juntament amb Sunifred I i els fills d'aquest, bé es podria considerar l'inici de la història de Catalunya.

Els fills del comte Sunifred

El comte Sunifred I fou el pare i fundador

del llinatge del Casal de Barcelona. La seva ascendència resulta encara avui discutible, descendint del comte Borrell I d'Osona o bé, del comte Bello de Carcassona. Era fill del comte Borrell I i gendre de Bello, o bé fill de Bello – sobre la identitat o identitats de Borrell i Bello, Joan Blasi ho explica molt bé –, el fet és que Sunifred I l'Extraordinari (Almodir, com devien anomenar-lo els sarraïns), comte d'Urgell, Cerdanya, Conflent, Besalú, Girona, Barcelona, Narbona, Agde, Besiers. Lodeva, Melguelh i Nimes, casat (ves a saber amb quantes dones més sense comptar probables concubines!) amb Ermessenda de Carcassona (no confondre amb l'altra Ermessenda o Ermessèn de Carcassona, comtessa i consort de Ramon Borrell – 972-1058), representa aquell "fidel" o comte ("company") qui Lluís el Pietós posà al capdavant dels comtats de la Marca, Gòtia i Septimània, acumulant bona part de títols i honors, sota la influència expressa del casal de Carcassona, o tal vegada més ben dit, dels Monestirs de La Grassa i Arles, germà dels comtes de Carcassona Gisclafredo i Oliba (I), potser també de Sunyer comte de Rosselló i Empúries, que en els difícils temps de revolta contra Lluís el Pietós per part dels fills d'aquest, romangué fidel al rei i al seu successor Carles el Calb que el premià l'any 844 amb el títol de marquès. De fet, era aquest un reconeixement al qual ja tenia de fet en ocupar aquells comtats de la Marca Catalana i a les probables batalles que havia lliurat contra els sarraïns i contra els revoltats del rei, concretament contra Bernat de Septimània que ajudà a capturar. En temps d'ell, es pot considerar que la frontera amb els sarraïns estava prou consolidada en la línia del Pre-Pirineu, tenint com a punts avançats entre altres, Cardona, Casserras, Vic (Gurb i Besora), i Barcelona. Aquests ingredients: 1) Fidelitat als reis francs; 2) Lligams amb el Casal de Carcassona; 3) Influència dels Monestirs Fortaleses de La Grassa i Arles; 4) Integritat territorial de diferents comtats; 5) Consolidació de les fronteres o Marca amb els sarraïns...; tots aquests elements almenys, persistiran en la història dels seus fills i caldria

no oblidar per entendre el que serà Catalunya posteriorment fonamentada en l'herència carolíngia. De fet, "Catalunya" esdevindrà per primera vegada independent quan aquesta herència s'estronda i en la casa reial es canvia de dinastia amb l'ascens dels capets en temps del comte d'Urgell i Barcelona (i etc.) Borrell II.

Els fills de Sunifred I i Ermessenda de Carcassona són prou coneguts. En tingué uns quants. Recordem-ho! Perquè sovint, tota l'atenció, per no dir l'única, se centra en un dels seus fills, Guifré el Pelós: heroi, certament, i pare de la nació catalana. Però, amb ell, igualment, no gens menys: Miró el Vell comte de Cerdanya; Sunifred o Sinofre, levita i abat de la Grassa i d'Arles; Rodolf o Radulf comte de Besalú; Riculf bisbe d'Elna i protector dels Monestirs del Conflent, Vallespir, Rosselló i Empúries; Sesenanda, amb gran patrimoni al Conflent relacionada documentalment amb la vila de Prada; i, Quixilona. La història de Catalunya és la història dels fills de Sunifred, de tots ells i elles, i els seus molt descendents, juntament amb la història dels jutges, sacerdots i levites, i els descendents d'aquests, fins a arribar a donar consistència i solidesa a un territori que anys més tard serà elevat a la categoria de regne.

levites descendents dels comtes Sunifred i Salomó, que els *Gesta* es desfan en lloances, que posaren les primeres pedres perquè els seus descendents es perpetuessin en els casals comtals, fundessin els vescomtats d'Osona, d'Urgell i de Barcelona, conquerissin pobles i ciutats i eixamplessin la Marca dels comtats dels seus senyors, fundessin monestirs i consolidessin l'església catalana, i fossin l'origen dels principals llinatges catalans que anaren a Terra Santa o a Hispania. Però, això ja és un altre capítol, que ens porta més enllà de l'any 1000 de la nostra era, apassionant sens dubte, per a tots aquells que els interessa conèixer els orígens de la nostra història, perquè en els orígens es troba el germen d'allò que avui tots som.

El bisbe Oliba, heroi o traïdor?

Els *Gesta* precisament amb prou feines en parlen de l'abat, comte i bisbe Oliba i del seu pare Oliba Cabreta comte de Besalú a diferència, dels grans elogis i honors que els han dispensat els historiadors del segle passat i encara ho fan en l'actualitat situant-los al costat de Guifré el Pelós com a Pares de la Nació Catalana. No desmereixerem els mèrits que poguessin tenir, que segur els tenen, però és exagerat i molt partidària una defensa aferriada dels mateixos a la llum de les cròniques i documents de l'època. Més aviat, el rol del bisbe Oliba es podria considerar una traïció a la idiosincràsia catalana en posicionar-se contra la tradició d'aquells

El Tractat dels Pirineus de 1659. Catalunya i la Cerdanya entre francesos i espanyols

Jordi Palomino

Europa entrava al segle XVII fent front a un seguit de crisis que acabarien debilitant potències fins al moment hegemòniques com Espanya i el Sacre Imperi Romà Germànic i afavorint la consolidació de França, entre d'altres, com a països capdavaners a Europa. La Guerra dels Trenta Anys (1618 – 1648) és, probablement, el conflicte més sonat del segle, que acabaria de decantar la balança a favor d'uns i en detriment d'altres pel que fa a l'hegemonia de poders a Europa. El que va començar com un conflicte religiós entre catòlics i protestants en el si de l'Imperi acabaria involucrant diverses potències, entre les quals França (tot i que se sumaria al conflicte més tard). En línies generals, acabaria esdevenint un conflicte d'interessos entre França i els territoris hispanogermànics, governats pels Habsburg. El país gal temia el poder creixent de la família d'origen helvètic, que des del segle XVI, amb Carles V (Carles I d'Espanya), va heretar Castella, Navarra, les Illes Canàries, les Índies, Nàpols, Sicília i Aragó, al mateix temps que els Països Baixos, els ter-

ritoris austríacs i el dret al tron imperial. Amb aquest escenari damunt el taulell de joc, França, temerosa que els Habsburg l'encercessin pel sud i per l'est, va entrar a la guerra al bàndol de les potències

protestants (tot i ser cristiana), entre les quals també hi havia nombrosos prínceps de diferents estats germànics.

El cessament de bona part de les hostilitats arribaria a mitjans del segle amb la pau de Westfàlia (1648), juntament amb altres tractats de pau.

Sovint s'ha afirmat que la pau va significar el final del feudalisme i el naixement de l'Estat modern. El Tractat dels Pirineus, que arribaria una dècada després que el de Westfàlia, posa en relleu el concepte de sobirania territorial (abanderat per França), que té a veure amb la nova realitat d'Estat modern. Però, a la vegada, entenent que canvis de mentalitat política com aquest no es produeixen d'un dia per l'altre, el mateix tractat o, millor dit, les negociacions d'aquest, presentaran contradiccions mostrant com, en més d'una ocasió, la sobirania jurisdiccional i l'organització feudal tindrien un cert pes en els interessos de les negociacions, topant amb el principi de sobirania territorial dels francesos.

El final de la guerra no suposaria grans canvis pel que fa a la propietat dels territoris de les principals potències que participaren en el conflicte. De fet, la guerra havia debilitat molt tot el continent europeu, doncs havia estat massa

llarga i els exèrcits de mercenaris comportaven l'empobriment dels territoris per on passaven. Malalties diverses també haurien contribuït a castigar encara més la població. Els habitants que més patirien, però, les conseqüències de la guerra, serien els de l'Imperi. I esdevindria l'emperador un dels personatges més perjudicats en comparació amb la seva posició a l'inici de la guerra. La branca hispànica de la família dels Habsburg, que havia socorregut els seus socis de l'Imperi durant la guerra, també s'hauria vist perjudicada amb el conflicte, doncs perdria part del control i seguretat de la ruta dels terços (camí espanyol), que permetia a les tropes espanyoles desplaçar-se a Flandes des de Gènova recorrent la línia que separava l'Imperi de França.

Els francesos haurien mostrat en múltiples ocasions, durant la guerra i després de la mateixa, la voluntat de controlar els Països Baixos, el que es convertiria en les Províncies Unides Holandeses, i diversos territoris controlats pels espanyols. Aquests últims, però, no mostrarien la més mínima predisposició a entaular negociacions amb el país gal, quedant evident que la corona espanyola no renunciaria així com així als territoris del nord d'Europa i del camí espanyol.

Es podria entendre, doncs, que els francesos, sabent que els espanyols no abandonarien els Països Baixos, busquessin compensar les seves ambicions. França tenia un objectiu per a aquell moment: alliberar el país del "cordó" dels Habsburg, que cada vegada encerclava més França. I haurien intentat, i aconseguit, obrir-se camí per l'est, pel "camí espanyol". Aquesta era la seva màxima prioritat. Però els espanyols es resistien al nord.

La frontera sud amb la península no era motiu de gaire disputa, si bé en temps anteriors, quan el cardenal Richelieu era primer ministre del regne, el francès hauria arribat a plantejar una Catalunya independent sota la protecció de França. La guerra dels Trenta Anys va deixar Espanya en una situació d'inferioritat respecte de França. El país gal, doncs, després de Westfàlia, iniciava les negociacions

diplomàtiques amb avantatge. Així, si bé França no tenia especial interès en les zones frontereres al Pirineu, sí que aprofitaria que certs territoris muntanyencs estaven ocupats pels francesos per a fer pressió i entaular negociacions que definissin una frontera el més beneficiosa possible pel país gal. I la realitat és que les muntanyes no s'havien vist mai com una barrera, sinó com camins que unien espais. Territoris de jurisdicció espanyola i francesa "queien" per ambdós costats de les muntanyes, evidenciant que les muntanyes no eren ni molt menys una frontera. Com la Vall de l'Aran, que tot i que seguint raons orogràfiques correspondria a la sobirania francesa va mantenir-se sota domini espanyol. Probablement, qui més es beneficiava d'aquesta realitat era Espanya, i els francesos ho sabien. Un clar exemple és tota la Catalunya del nord (a saber: el Conflent, el Rosselló, el Vallespir, el Capcir i, ara, l'Alta Cerdanya) que no obeeix criteris orogràfics a l'hora d'establir una frontera i s'estén molt més enllà de les muntanyes dels Pirineus. Amb aquest escenari no és descabellat pensar que els francesos aprofitessin la superioritat en tots els aspectes que els havia atorgat la guerra i la pau de Westfàlia per a iniciar unes negociacions que sabien que controlarien i que els podia beneficiar a l'hora de redefinir els límits fronterers entre els dos regnes.

Malgrat la reticència dels espanyols a cedir més territoris als Països Baixos, els francesos, en els acords previs de París (fins juliol de 1659), per veu de Mazzarino, primer ministre del rei de França, els oferirien de nou la possibilitat d'abandonar qualsevol aspiració sobre Roses, Cadaqués i la Cerdanya, i fins i tot el Rosselló, que ja tothom tenia coll avall que cauria pels francesos. La demanda dels francesos era que els espanyols abandonessin els territoris als Països Baixos. Però aquests, tossuts, no cedirien. I sabien que tenien múltiples enemics (els anglesos havien pres Dunquerque). Realment, seria interessant saber si els espanyols pensaven que podrien mantenir els territoris del nord durant gaires anys més. I a costa de què. O si, fins i tot, en el fons, ja els estava bé que els

francesos escapessin Catalunya com a càstig per les revoltes d'anys enrere.

Una vegada, però, que els francesos varen assumir que els espanyols no cedirien en la qüestió dels Països Baixos quedava tractar la frontera sud. De fet, França sí que havia aconseguit molts drets i jurisdiccions en molts territoris a l'est. Però volien més. Diguem-ne que varen esprémer al màxim les possibilitats d'adquirir beneficis fins que ja no varen poder més. Així, quedaven altres territoris en què centrar-se. Cal recordar que la majoria de punts del tractat dels Pirineus no tenen a veure amb el territori en qüestió, sinó en aliances, matrimonis, cessió de jurisprudències, drets, *et caetera*.

Així doncs, ara tocava centrar-se a acordar què eren els Pirineus. I ambdues parts ho varen entendre com la carena de muntanyes que dividien els territoris històrics d'Hispania i la Gàl·lia. I si bé aquesta realitat es complia arreu, hi havia territoris, com la Cerdanya i el Conflent, on les muntanyes desapareixien. De fet, la Cerdanya és, vista des d'un mapa, un gran tall fet als Pirineus orientals, una gran zona de

pas que, a més, ofereix camps de conreu per a abastir tropes. Pels francesos, la Cerdanya, i sobretot el Conflent, eren la porta d'entrada al Rosselló, i era primordial que després del tractat aquests territoris esdevinguessin de la corona francesa per tal de protegir bé la plaça de Perpinyà. Així, havent acordat el juliol de 1659 a París la major part dels punts, ara quedava la qüestió territorial de Cerdanya i Conflent. A l'agost començarien les negociacions a l'illa dels Faisans, i s'allargarien fins a novembre. Potser perquè les qüestions territorials que tenen a veure sobre la Cerdanya, el Conflent i els Pirineus varen fer allargar tant la signatura final del Tractat es coneix aquest amb el nom "dels Pirineus". Doncs, realment, perfectament es podria haver dit de qualsevol altra manera.

Aleshores, si bé els francesos haurien mantingut una posició basada en la realitat de les muntanyes per a separar els territoris, ara recorrien a raons històriques per a justificar la Cerdanya i Conflent com a terres del país gal. Quan els francesos justifiquen els límits de la sobirania del seu regne amb les muntanyes ho fan en detriment de la sobirania per jurisdicci-

ons del territori. És a dir, no segueixen les normes marcades fins a l'època. La tònica habitual en aquells temps era respectar els límits jurisdiccionals del territori. Un territori era una unitat geogràfica que obeïa abans que res a una sobirania concreta, a un dret concret, a una llei concreta. I depenia d'un regne o un altre depenent de la fidelitat dels senyors d'aquell territori amb el rei (fins i tot, la Cerdanya i el Conflent havien arribat a mostrar una certa predisposició a abandonar el Principat, però en cap cas volien deixar-se caure en mans dels francesos). Ara, espanyols i francesos estaven disposats a saltar-se totes les normes, esmicolar un territori històricament organitzat. I ho feien, sobretot els francesos, per un bé superior, la sobirania territorial del territori. Una manera d'exercir el control sobre el territori que tenia molt a veure amb la nova forma d'organització dels Estats. Evidentment que encara no existia l'Estat centralitzat com seria, per exemple, França avui. Ni de bon tros. Hi havia moltes formes de feudalisme que encara seguien vigents durant molts anys i segles més, com els delmes de l'església. I, de fet, ni aquest tractat, tot i la violència amb què es carregaria un territori, no aconseguiria que durant molts anys posteriors es mantinguessin lligams institucionals entre ambdues parts de la frontera.

I enmig de tot això caldria preguntar-se per

l'opinió de les autoritats catalanes. Però no hi pintaven res. Si bé Richelieu havia mantingut una actitud de respecte als catalans, Mazzarino ja no, doncs ell tenia altres prioritats, encara que aquestes esquincessin una nació. Els espanyols, per la seva banda, tampoc és que poguessin fer gaire. Encara que haguessin volgut, estaven en desavantatge a les negociacions. La carta que podien jugar era el matrimoni de Maria Teresa i Lluís XIV, però variava depenent de si la infanta accedia al dret a la corona o no. En cas que hi hagués la possibilitat que els Borbons accedissin a la corona mitjançant la futura esposa, els espanyols no permetrien el casament. Però el matrimoni facilitaria les negociacions als espanyols. Fins que no va aparèixer un nou hereu a la corona no es va poder permetre el matrimoni i les negociacions no van fluir. Tot depenia d'alguna cosa i massa qüestions penjaven d'un fil.

A París, doncs, varen deixar l'estatus del Conflent a banda. Mazzarino hauria intentat deixar-ho solucionat, però Don Antonio de Pimentel, plenipotenciari de la corona espanyola, va aconseguir ajornar la qüestió per a les negociacions d'agost a novembre a l'illa dels Faisans. Calia veure sobre el terreny què era realment el Conflent. Els francesos varen jugar la carta de la justificació històrica amb molt poc enginy, arribant a citar Plini el Vell i Estrabó (geògraf) per a justificar

la pertinença no només del Conflent, sinó també de la Cerdanya, al país gal. Pièrre de Marca es referia als autors llatins per a dir que els *iulianii*, amb capital a Llivia (Iulia Lybica aleshores) eren gals, i els *augustii* eren espanyols. Amb aquesta "dissertació" Marca pretenia que els espanyols acceptessin que fins a la Cerdanya (els francesos havien arribat a demanar fins a la plaça de Bellver) quedaria la frontera, incloent-la al

regne de França. Els espanyols varen recuperar documentació en quantitat que certificava que el Conflent era dependent de Cerdanya atenent als nombrosos vincles que s'establien entre ambdós territoris, citant cartes de grans abadies com Sant Miquel de Cuixà o Sant Martí del Canigó. De Haro semblava sortir-se'n prou bé sobre la qüestió del Conflent, fins a tal punt que fins i tot Hughes de Lionne, en una lletra a Mazzarino reconeixia:

“Respecte a les nostres reivindicacions del Conflent: parlant francament, el rei no hi té la més mínima possibilitat, no solament perquè nosaltres no hi tenim cap dret, sinó perquè Don Luis va poder referir-se amb tota justícia al tractat firmat a París que estem fent servir com a base d'aquest. El tractat, en efecte, no ens dona cap raó per a reivindicar-lo, car Don Luis m'ha demostrat que el Conflent no és una dependència del Rosselló i nosaltres estem errats en pretendre-ho.”¹

En el text es pot apreciar com de Lionne pensa amb una lògica de sobirania jurisdiccional, com si tingués la convicció que el Conflent no podia ser entregat a França perquè pertanyia a una realitat feudal diferent, a la Cerdanya, i perquè *no hi tenim cap dret*, referint-se al Dret pel qual es regia la sobirania d'un territori i a la relació entre aquests.

Però de ben poc va servir aquest gol dels espanyols, ja que els francesos varen canviar les regles del joc enmig de la partida per tal que els arguments que presentessin ara els poguessin afavorir. Així, quan Mazzarino i de Lionne no van tenir suficients arguments de Dret per a justificar que el Conflent era una dependència del Rosselló i no de la Cerdanya, varen decidir aferrar-se, de nou, a les muntanyes. Per ells, el Conflent “queia” del costat francès. I així s'evidenciava la hipocresia dels negociadors francesos. En primera instància i com a objectiu principal haurien arribat a renunciar a tot el Rosselló, la Cerdanya i el Conflent a canvi

que els espanyols cedissin territoris als Països Baixos. Llavors no apellen a la lògica de la frontera natural de les muntanyes, ja que tot el Rosselló, seguint la seva lògica posterior, “queia del costat francès”. En segon lloc, en veure que els espanyols no cedien els territoris dels Països Baixos, ara es capficarien en territoris al nord de Catalunya arribant a reclamar el Rosselló, la Cerdanya, el Conflent, el Capcir o la Vall de Ribes, o fins i tot part de l'Alt Urgell. Això trencava totalment la lògica de les muntanyes com a fronteres naturals i la sobirania territorial de la terra, que tenia molt a veure amb la nova lògica dels Estats, sobretot un Estat com França. Però, ai las, quan els francesos es troben en el punt de les negociacions en què estan negociant l'estatus del Conflent i els espanyols els presenten arguments molt convinents que demostren que el territori, segons Dret i jurisprudència, depenia de la Cerdanya, lluny de dependre del Rosselló, canvien totalment de marc argumental. Una altra vegada tornarien a reclamar el Conflent perquè “cau” del costat francès:

“Si una part del comtat i de la vegueria del Conflent solament, i no del Rosselló, es trobés en el vessant de les muntanyes dels Pirineus que dona a Espanya, pertanyeria a sa majestat catòlica; i igualment, si una part del comtat i de la vegueria de la Cerdanya solament, i no de Catalunya, es trobés en el vessant de les muntanyes que dona a França, pertanyeria al rei

1 FAMRE MD Espagne, vol. 61, fol. 128 (Mazzarino a Le Tellier, 31 d'agost de 1659); vegeu també SANABRE, *El Tractat*, pp. 59-64.

Tot i que la data de l'acord és de finals de 1659, encara l'any següent, el 1660, els negociadors seguirien sense haver-se aixecat de la taula. Probablement sabien que arribarien a un acord per a cadascun dels punts que quedaven pendents, però el 1659 calia fer públic que s'havia redactat i signat un Tractat de Pau, doncs hi havia qüestions urgents que calien ser aprovades, com el matrimoni entre Maria Teresa i Lluís XIV.

Va ser, doncs, només després de la signatura del Tractat el 1660 que Haro va cedir. Un cop resolta la qüestió del Conflent, les negociacions s'anirien perdent cada vegada més en petiteses com els pobles de la Cerdanya (ara, mal dita Cerdanya francesa) que se cedirien al *rei molt cristià*. Els francesos varen anar aconseguint places. Renunciarien a Bellver. I després, costosament, a Puigcerdà. Varen reclamar, però,

més cristià.”²

I és que realment, els francesos, amb aquestes línies de l'article 42 del tractat, varen poder justificar que el Conflent queia del costat francès.

Es va redactar un Tractat la mateixa naturalesa del qual destruïa l'ordre territorial existent fins al moment establert, permetent avantposar raons “d'Estat” per a esquinçar un territori organitzat. Ja no només perquè Catalunya era ja una nació amb una llengua pròpia i una cultura comuna, sinó perquè tenia una organització única per a aquest territori.

això sí, els pobles de la vall del Querol, doncs posseïa fortificacions i era l'entrada al comtat de Foix. En total, es va acordar que 33 pobles de Cerdanya passarien a mans franceses, sense definir prèviament quins. Això va deixar que fos gairebé qüestió d'atzar la decisió sobre quins pobles se cedien i quins no. El cas més sonat fou el de Llívia, que per uns errors en la traducció de la demanda dels francesos no es va entendre que Llívia tingués el mateix estatus que els pobles que ja s'havien cedit. Així, per una qüestió d'errors en el text, Llívia va continuar essent espanyola.

En conclusió, veient com varen anar les negociacions, llegint les cartes que els plenipotenciaris enviaven als seus governs, sembla

que el resultat final del Tractat va ser com va ser perquè les negociacions es varen allargar molt en el temps. I qüestions que per França o Espanya podien semblar petiteses, com la cessió de pobles de menys de cent habitants, no podien impedir la signatura d'un Tractat dels Pirineus que sobre els Pirineus parlava ben poc. I és que com s'ha dit, la majoria de punts tenien a veure o bé amb territoris que no eren d'aquestes muntanyes, o amb qüestions matrimonials i aliances principesques. Per tant, si entrem en la lògica d'Estat, tot apuntaria al fet que tant França com Espanya volien matar l'assumpte ja, doncs acords de més importància (per ells) calien ser aprovats i entrar en vigor. Això podria explicar aquesta il·lògica partició del territori de la Cerdanya que els seus habitants pateixen fins avui.

Els francesos, doncs, semblava que marcaven tendència a l'hora de reinterpretar la sobirania del territori. Què prevalia, la jurisdicció i el vassallatge o la sobirania de l'Estat sobre el territori? Algú podria dir que els francesos varen ser més intel·ligents que els espanyols en el transcurs de les negociacions, ja que en varen sortir beneficiats. Però dubto realment que fos per això que França va guanyar amb el Tractat. El motiu real pel qual el rei *molt cristià* va treure tant profit de l'acord fou perquè ja entrà a negociar amb molt avantatge. Cal recordar que deu anys abans s'havia signat la Pau de Westfàlia perquè França havia superat els Habsburg. Espanya havia participat en tantes guerres que tot l'or que recollia d'Amèrica el gastava en la guerra. I així i tot, Espanya va haver d'endeutar-se amb banquers del nord d'Itàlia, arribant a declarar-se més d'una vegada en fallida econòmica.

I malgrat que el Tractat va significar la implementació de la nova lògica de sobirania territorial de l'Estat per sobre de la jurisprudència observem que, malgrat tot, entre la Cerdanya que restava en mans espanyoles i la que pertanyia ara als francesos es mantindrien lligams de tota mena, més enllà de culturals o de llengua. I és, per exemple, el cas del Col·legi de Capellans de Santa Maria de Puigcerdà, que

encara després de 1659 mantenien els drets i privilegis senyorials sobre les comunitats de Bolquera, Palau i altres. Altres comunitats de la part de la Cerdanya "espanyola", a banda de privilegis com delmes i rendes anuals també administraven justícia sobre zones de la Cerdanya "francesa". Fins a la Revolució de finals del XIX, de fet, famílies com la dels Pastor seguien exercint de senyors a l'altra banda de la frontera. O senyors laics, com Duque de Híjar, retenien prerrogatives de justícia sobre Estavar, Bajande i Callastre. I fins i tot fins a la dècada de 1730 el bisbe d'Urgell seguiria essent el representant eclesiàstic dels 33 pobles de la Cerdanya en mans de la corona francesa.

És així, doncs, que el Tractat s'avançava al seu temps. Era massa trencador i pretenia aconseguir coses que només el temps (i mà dreta) podria aconseguir. I és cert que des del Tractat, les accions posteriors del govern francès a la zona varen anar desdibuixant qualsevol forma institucional que s'assemblés a l'organització del Principat.

Fins avui, els catalans de la Catalunya del nord només han salvat la llengua i formes de cultura. I han de veure com a la mal anomenada Cerdanya francesa el català (entenent la llengua, la cultura, els costums...) només hi ha sobreviscut en forma de folklore. Avui dia no sembla que més enllà de sardanes, posar l'adhesiu del burro català al cotxe i la senyera als balcons dels ajuntaments, ningú, des d'un punt de vista d'un moviment polític, abandoni un moviment per a reclamar la reunificació amb el Principat.

Bibliografia

SAHLINS, P. (1993). *Fronteres i identitats. La formació de França i Espanya a la Cerdanya, s. XVII-XIX*. Vic. Eumo Editorial / De la traducció de Jordi Argenté

CASALS, A. (coords.) (2009). *Les fronteres catalanes i el Tractat dels Pirineus*. Cabrera de Mar. Galerada, Serveis d'Edició i Traducció

BÉLY, L. (1992). *Les relations internationales en Europe XVIIe – XVIIIe siècles*. Paris. Thémis Histoire

Unes consideracions sobre opioides i dolor

Valerio Reggi*

L'OMS promou pràctiques que ofereixen el màxim de millora possible del dolor per a tots els pacients que en tinguin. Per aquesta raó, l'OMS ha desenvolupat el Programa d'Accés a Medicaments Controlats (1), per abordar el tractament adequat del dolor mitjançant l'ús legítim d'analgèsics opioides i oferir una orientació uniforme als governs, les institucions i els professionals de la salut en matèria de polítiques, legislació i pràctica clínica. Per arribar a aquest objectiu, l'OMS desenvolupa pautes de tractament basades

El diagnòstic correcte i el tractament adequat del dolor és un problema important de salut pública. Milions de persones en el món amb dolor agut i crònic sever pateixen a causa de la insuficiència d'informació que es dona als metges, a la falta d'enfocament científic estandaritzat, i als problemes d'accés a medicaments eficaços.

El dolor és una conseqüència directa o indirecta de diverses malalties. Malgrat això, els pacients amb nivells de dolor moderat a severa a vegades reben un tractament insuficient tant en els països en desenvolupament com en els desenvolupats perquè els opioides, que són el pilar de l'alleugeriment del dolor en molts casos, són sovint inaccessibles. Els opioides es classifiquen com substàncies controlades per tractats internacionals i, per tant, estan subjectes a un control estricte. Això planteja un desafiament per a la salut pública.

L'Organització Mundial de la Salut (OMS) promou el tractament adequat del dolor per mitjà de l'ús legítim d'analgèsics opioides.

en l'evidència pel seguiment de tota classe de dolor, de moderat a sever, considerant les distincions entre el dolor agut i el dolor crònic. Aquestes pautes inclouen recomanacions per a grups d'edat específics, diferents situacions clíniques i grups amb recursos limitats. Uns exemples són: l'avaluació del dolor de pacients que tenen dificultat per comunicar-se, el tractament de pacients amb comorbiditat, i abusos de substàncies, en estats límits, en emergències o que necessiten atenció domiciliària. S'han desenvolupat pautes separades per als menors d'edat(2), tenint en compte que l'avaluació del dolor, els tipus i les dosis dels medicaments, la via d'administració i els efectes adversos són diferents en nens molt petits. El dolor en els infants és un problema de salut pública de gran importància en quasi a tot el món. Malgrat existeixen coneixements i mitjans per alleugerir-lo, és freqüent que el dolor dels infants no es reconegui, s'ignori o es negui.

A Europa existeix una iniciativa (3) (SIP- Societal Impact of Pain, Impacte del Dolor en la

Societat), en què també Espanya hi participa. SIP té com a objectiu principal conscienciar sobre la rellevància de l'impacte que té el dolor en les nostres societats, sistemes de salut i també econòmics, intercanviar informació i compartir les millors pràctiques en tots els estats membres de la Unió Europea, desenvolupar i fomentar estratègies i activitats polítiques en l'àmbit europeu per tenir un millorament del dolor en les societats europees.

** Farmacòleg*

Institut de Farmacologia de Catalunya

documentat i justificat, però jo em pregunto si fer-se finançar per aquesta empresa era necessari? Un conflicte d'interessos és una condició potencial, que apareix com a resultat d'altres activitats o relacions, l'objectivitat d'una organització per fer una tasca concreta, es veu o pot veure's afectada per aquesta decisió. No és necessari que hi hagi beneficis indeguts o corrupció. Publicar i produir un document de consens tècnic és una acció positiva amb finalitats encomiables. No hi ha motiu per pensar que aquesta iniciativa sigui el resultat d'una sol·licitud de Grünenthal o que aquesta hagi influït directament el contingut del document. Malgrat tot, cal recordar que les dades publicades pel Servei Català de la Salut (7) mostra un augment important de despesa en opioides forts (com morfina i tramadol).

La independència de la informació és molt important. També és important no oferir elements que puguin, encara que sigui de manera injustificada, projectar una imatge que posi en dubte la independència dels continguts.

¹ https://www.who.int/medicines/areas/quality_safety/ACMP_BrNote_Genrl_EN_Apr2012.pdf

² https://www.who.int/medicines/areas/quality_safety/3PedPainGLs_coverspanish.pdf

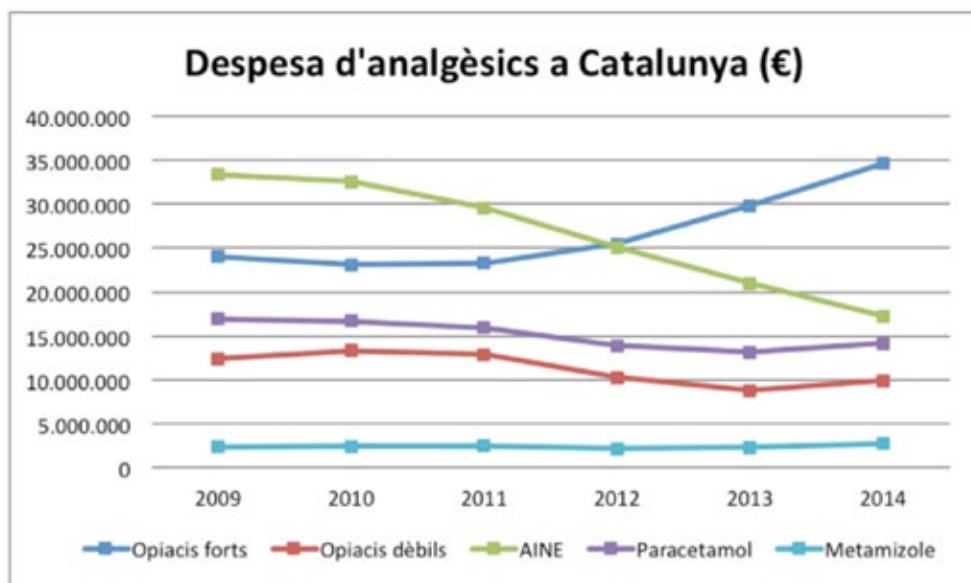
³ <https://www.sip-platform.eu/sip-platform/about-us/societal-impact-of-pain-sip>

⁴ <https://www.aemps.gob.es/medicamentosUsoHumano/observatorio/docs/opioides-2008-2015.pdf>

⁵ <https://www.comb.cat/Upload/Documents/7990.PDF>

⁶ <http://www.academia.cat/files/204-5742-FITXER/ConsenscatalaDolorcronic.pdf>

⁷ http://medicaments.gencat.cat/web/.content/minisite/medicaments/professionals/6_publicacions/butlletins/butlleti_informacio_terapeutica/documents/arxiu/BIT_v26_no6.pdf

El consum d'opioïdes i la utilització per al control del dolor a Espanya (4) i a Catalunya (5) està molt ben documentat. A Catalunya s'ha publicat un document (6) de consens sobre l'ús dels opioïdes en el dolor crònic no oncològic. L'edició d'aquest document produït per la Societat Catalana del Dolor (SCD) i la Societat Catalana de Medicina Familiar i Comunitària (CAMFiC) ha sigut finançat per una empresa, Grünenthal, que és líder en el mercat del tractament del dolor i produeix l'opioïde que està més estès en els mercats farmacèutics d'Europa en aquests moments, el tramadol. El contingut del fàrmac en el document és perfectament

Bibliografia sobre la història de la farmàcia catalana

Guillem Sendred

La BIBLIOGRAFIA HISTÒRICA FARMACÈUTICA CATALANA, una obra imprescindible pels historiadors de la farmàcia, acaba de ser publicada per la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia. Quan ja fa uns quants anys el Dr. Xavier Sorní, president de la SCHF, es va proposar de reunir en un llibre el màxim de bibliografia sobre la història de la farmàcia catalana, semblava una tasca difícil de fer per la complexitat que representava la cerca al més alt nivell de la documentació publicada fins aleshores i la recopilació, per un petit equip, del màxim d'obres sobre la història farmacèutica catalana.

La tasca ha trigat, però ha donat els seus fruits i finalment la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia (SCHF) ha pogut publicar-ne un conjunt no gens negligible de la bibliografia sobre aquest tema, que portava anys disseminada en múltiples revistes i llibres i encara en molts casos molt poc coneguda. L'equip format pel mateix president de la SCHF, Xavier Sor-

ní i pels historiadors Alfred Pérez-Bastardas i Montserrat Duch i Torner, ha culminat amb la classificació de més de 3.000 entrades que són el fruit dels anys de recopilació. "Reunir el que hi havia publicat sobre la història de la farmàcia catalana era un objectiu de la SCHF", ha dit la Dra. Núria Casamitjana actual presidenta de la Societat; i els autors són conscients que l'obra no pretén ser un treball exhaustiu, cosa per altra banda impossible actualment per la rapidesa en què diàriament apareixen articles sobre la història relacionada de la farmàcia, els medicaments, la sociabilitat del teixit farmacèutic, etc.

És per això, que la Bibliografia Històrica Farmacèutica Catalana, editada per Editorial BASE, i coordinada per Josep M. Orús Muñoz, s'ha de considerar un gran primer pas per reunir tota la informació dels estudis sobre història farmacèutica catalana. El llibre de més de dues-centes pàgines, conté per ordre alfabètic els treballs publicats i les dades del nom d'autor o autors, títol i lloc de publicació, per facilitar la seva.

Si bé els historiadors de la farmàcia han estat pocs al llarg dels segles XIX i XX, els que s'hi han interessat han tingut sempre un interès a donar a conèixer una història farmacèutica tant de llarg abast com de petits laboratoris integrats dins de farmàcies, a voltes difícils de localitzar, o que no han tingut mai ningú que en fes la seva història. Ara a través d'aquesta aportació bibliogràfica es pot examinar amb més detall i gairebé exhaustivament la vida dels laboratoris, dels farmacèutics i de tots els organismes i institucions que al llarg de la història han confegit el que se'n podria dir la història social de la farmàcia i la seva vinculació com a element imprescindible pel millor coneixement d'allò què representa una dedica-

ció al món de la salut pública.

Creiem que aquesta bibliografia farmacèutica ajudarà a la investigació dels nous historiadors que compreguin que una història de la farmàcia, és un pas més per comprendre la història social a Catalunya; els farmacèutics han contribuït a proporcionar una base de salut pública que potser encara és poc coneguda en els mitjans historiogràfics del país. Volem recordar aquí que de la mateixa manera que la Bibliografia Històrica de la Sanitat Catalana en 4 volums, publicada per la Reial Acadèmia de

Medicina de Catalunya, o la Bibliografia dels Moviments Socials (a Catalunya, País Valencià i les Illes) publicada per Lavínia el 1972, o El franquisme: una bibliografia crítica (1939-1975) publicada per Enciclopèdia Catalana el 1981, han contribuït i ho continuen fent com a fonts bàsiques pel coneixement històric, el llibre de la Bibliografia Històrica Farmacèutica Catalana, serà també de moment el millor element per endinsar-nos en la història de la farmàcia catalana i del seu arrelament social.

A l'ombra

El més vell enginyer de camins, canals i PONTS

Sara Aliaga i Rodrigo*

Arreu de Catalunya el senyor de les tenebres va deixar un important llegat edificat, sempre a canvi, és clar!, d'alguna ànima que en el darrer moment se li escapolia amb algun estratagema incomprensible, perquè és conegut que el dimoni és savi per vell més que per dimoni. Potser no era tan savi, però sí un gran enginyer, i la seva especialitat va ser la de fer ponts.

Bromes a part, en un moment determinat certes construccions, principalment ponts, són batejades amb el topònim “del Diable” i van acompanyades d'una rondalla o llegenda per explicar la magnífica construcció. Acostumen a ser infraestructures necessàries, tan antigues que ningú recordava qui les va fer, d'una dificultat constructiva considerable i d'una qualitat més que notable; sempre han estat allà i, menystenint la professió dels mestres d'obra de tots els temps, només s'havien pogut aixecar amb poders sobrenaturals. Recordem que des de finals del segle XX un corrent molt popular explica la construcció dels grans monuments de la humanitat com a obra dels extraterrestres. Vindria a ser el mateix.

A la nostra comarca tenim dos ponts construïts pel dimoni: el d'Isòvol i el de Lles.

El pont del Diable d'Isòvol està a l'estret del mateix nom entre el tossal de Baltarga i el d'Isòvol. Actualment queda just per sota de la N-260, en els punts quilomètrics 194 i 193. Aquesta construcció permetia a l'antiga *Strata Ceretana* creuar el Segre per un dels llocs més fàcils, un camí que va esdevenir, *Via Francisca-Camí de Sant Jaume, Camí Ral* i que travessava

la comarca d'est a oest, des del coll de la Perxa fins a la Seu d'Urgell, i de la qual encara es conserven bastants trams.

El notari Joan Onofre Ortodó en el seu *Diari de Puigcerdà* de l'any 1584, diu que la Cerdanya tenia set ponts de pedra, entre ells el d'Isòvol: “*té set ponts de pedra molt bells, so és, lo pont de Llívia, lo de Aravó, lo pont de Soler, lo pont d'en Noguera, lo pont d'Ysòvol, lo de Arsèguet y lo pont de Bar*”. Ell no l'anomena “del Diable” per la qual cosa podríem pensar que el nom va ser adjudicat després del segle XVI.

El pont probablement tenia tres arcades, de les quals només ens queda la de la riba dreta, la part inferior de la qual està enterrada, tota la part superior de l'arcada també és desapareguda. Una forta riuada del Segre es va endur les altres, potser la mateixa que en el segle XVII va cobrir l'església romànica de Santa Maria de Quadres, dos quilòmetres aigües amunt, que obligà a reconstruir-la completament; però és una hipòtesi perquè no tenim cap referència documental sobre el moment de la seva desaparició.

Si ens fixem en l'arcada que s'ha conservat podem arribar a imaginar com seria el pont. Les arcades estarien construïdes per aproximació o “en llibret”, amb pedres de diferents mides lligades amb calç amb uns basaments de carreus ben escairats que les sustentaven.

És difícil de datar aquests tipus de construccions perquè són obres amb unes característiques que han perdurat al llarg dels segles, però pel tipus de carreus del basament, sem-

blants a les de les esglésies romàniques properes, podríem datar-lo en el segle XII. Malauradament el seu estat de conservació és precari, i no disposa d'un accés viable pels visitants o pels caminants del recuperat "Camí de Sant Jaume"; la presència de la tanca d'un càmping veí tampoc facilita la seva observació i posada en valor.

llà sense aconseguir res. Llavors, un vell caçador d'isards li digué que li ho solucionaria posant-la en contacte amb el príncep de les tenebres.

– Et faré un pont i una església abans que cantis el gall – li digué el dimoni – però a un salari just que serà la teva ànima.

Conclòs el pacte el dimoni es posà a construir el pont i l'església a tota velocitat.

La llegenda és similar a les d'altres "ponts del diable", ens explica que: *"... hi havia una jove criada, anomenada Poneta, que servia a casa dels senyors d'Isòvol. Cada dia havia de travessar el riu amb un càntir a cada mà per anar a buscar aigua bona de la font.*

Com que el Segre tenia crescudes sobtades, cada any desapareixien arrossegades per ell una o dues criades d'aquesta gran casa. Poneta no volia que li passés el mateix. A més tenia un altre problema: l'església era lluny i no podia complir amb el precepte dominical.

Dirigí les seves súpliques al Senyor i al cape-

La donzella, que era més llesta que una fura, agafà un llum d'oli i anà al galliner. Els galls pensant-se que es feia clar, cantaren com cada matí rebent el nou dia. El dimoni que estava gairebé acabant el campanar, en caigué avergonyit per haver estat burlat, i el deixà sense acabar."(Manel Figuera et alii: *Llegendes de Cerdanya*. Ed. Farell)

El pont del Diable de Lles està localitzat a mig camí entre Músser i Lles, en l'antic camí que unia aquestes dues poblacions i que avui està marcat com a Sender de Cerdanya (SC) 42. És un camí ancestral que connecta els nuclis situats a la mitja muntanya de la solana cer-

dana, entre la plana i l'alta muntanya, i que també transcorre d'est a oest (o a l'inrevés). És camí de traguiners, de pastors, de bandolers. La construcció és un pont de pedra d'un sol ull, molt ferm, que permet travessar el riu d'Aràns. Està fet de carreus de granit, la pedra local, lligats amb argamassa. L'arc de mig punt s'aconsegueix per la tècnica d'aproximació de les pedres. El pont descansa sobre pilars (un a cada banda) imbricats a l'aflorament rocós, els blocs amb què estan fets semblen fets amb tècnica de pedra seca, és a dir sense lligar. No té baranes i el pas és de terra d'uns dos metres d'amplada.

La llegenda que recull Quim Gasch, explica una història que difereix una mica de les habituals del dimoni enganyat i, així mateix, ens mostra com el camí era el lligam d'aquests pobles situats a mitjana alçada comunicant Músser amb Meranges. Diu així: *"... a Músser hi vivia el "moro Mussa"; era molt atractiu i elegant, tant, que la bruixa que vivia en el poble se'n va enamorar i amb el temps van tenir una nena. Aquesta relació va ser molt mal vista per la resta de bruixes de les contrades veïnes d'Aransa, Lles, Aristot, Montellà...i per aquest motiu van decidir destituir-la del càrrec de capitana que posseïa.*

La bruixa de Músser en assabentar-se'n, es va

voler escapar amb la seva filla; però les bruixes del Baridà havien bloquejat tots els camins. Es va sentir tan impotent que es va donar al dimoni. El diable li va oferir un pacte: l'ajudaria a canvi que fos seva per sempre més; ella s'hi va avenir.

Així doncs, que el dimoni va construir un pont a mig aire del camí perquè poguessin travessar el riu i escapar-se. D'aquí, per la solana, es van dirigir cap a Meranges, van creuar el Puigpedrós i es van instal·lar a França. La bruixa de Músser però, va ser sempre més esclava del dimoni i la seva filla, la bruixa més important del Pirineu.

Per aquest motiu la nit de Sant Silvestre, que és l'última nit de l'any, totes les bruixes i bruixots del Pirineu es reuneixen per fer congria en aquest indret. Si voleu veure-ho, heu de complir dues condicions: venir al pont despul·lat, per abrigall només una camisa molla i portar una canya verda a la mà esquerra. De moment, segons contem, ningú no ha sobreviscut aquestes condicions i no ho ha pogut explicar. Hom s'entorna mort de fred i sense poder-ho veure."

Sembla que la gent té por a passar al capvespre i mai ningú s'ha atrevit a passar-hi de nit, perquè el dimoni s'hi passeja en forma de bola de foc, encara que les males llengües diuen que les llums són dels contrabandistes.

Ker

Revista del Grup de Recerca de Cerdanya

Núm 1, 1r semestre de 2009

Lilirs de neu (*Galanthus nivalis*)

Revista de l'Associació Grup de Recerca de Cerdanya

Ker

Revista del Grup de Recerca de Cerdanya

Núm 2, 2n semestre de 2009

Melitaea parthenoides

Revista de l'Associació Grup de Recerca de Cerdanya

© Tots els drets reservats.

10 anys Ker

Ker

Revista del Grup de Recerca de Cerdanya

Núm 3, 1r semestre de 2010

Nebelonia hygrophilum

Revista de l'Associació Grup de Recerca de Cerdanya

© Tots els drets reservats.

Ker

Revista del Grup de Recerca de Cerdanya

Núm 4, 2n semestre de 2010

Adonis vernalis

Revista de l'Associació Grup de Recerca de Cerdanya

© Tots els drets reservats.

Ker

Revista del Grup de Recerca de Cerdanya

Núm 5, 1r semestre de 2012

Crematolites
Foto: Josep Ballarà

Revista de l'Associació Grup de Recerca de Cerdanya

© Tots els drets reservats.

Ker

Revista del Grup de Recerca de Cerdanya

Núm 6, 2013

Epipactis palustris

Revista de l'Associació Grup de Recerca de Cerdanya

© Tots els drets reservats.

10 anys Ker

Ker

Núm. 7
JULIOL 2014

REVISTA DEL GRUP DE RECERCA DE Cerdanya

REVISTA CULTURAL DE L'ASSOCIACIÓ GRUP DE RECERCA DE CERDANYA - © TOTS ELS DRETS RESERVATS

Ker

Núm. 8
JULIOL 2015

REVISTA DEL GRUP DE RECERCA DE Cerdanya

REVISTA CULTURAL DE L'ASSOCIACIÓ GRUP DE RECERCA DE CERDANYA - © TOTS ELS DRETS RESERVATS

Ker

Núm. 9
MARÇ 2016

REVISTA DEL GRUP DE RECERCA DE Cerdanya

REVISTA CULTURAL DE L'ASSOCIACIÓ GRUP DE RECERCA DE CERDANYA - © TOTS ELS DRETS RESERVATS

Ker

Núm. 10
NOVEMBRE 2016

REVISTA DEL GRUP DE RECERCA DE Cerdanya

REVISTA CULTURAL DE L'ASSOCIACIÓ GRUP DE RECERCA DE CERDANYA - © TOTS ELS DRETS RESERVATS

Ker

Núm. 13
JUNY 2019

REVISTA DEL GRUP DE RECERCA DE Cerdanya

10
anys
Ker

Grup de Recerca
de Cerdanya